

MAGYAR

PROTESTANS EGYHÁZI ÉS ISKOLAI

FIGYELMEZŐ.

KILENCEDIK ÉVFOLYAM.

VIII. és IX-dik füzet. 1878. Auguszt. Szeptember.

I.

A jelen természetrend lépcsői.

Folytatása Zollmann Tódor „Bibel und Natur“ című műve magyar fordításának.

IX. FEJEZET.

Minő viszonyban van már a föld fejlődési története egyes részleteiben, melyeket a geologia felmutat előttünk — azon fejlődési történethez, mely a biblia első fejezetében elé adatik?

Mi az így feltett kérdést előre is helytelenül feltett kérdésnek tekintjük. Mert a ki megkísérlette az így feltett kérdésre megfelelni: nézetünk szerint megoldhatlan feladatra vállalkozott. A geologia ugyan is földrétegekről, s ezek flórájáról és faunájáról beszél. A biblia effélékről semmit nem tud. Némelyek éppen ezért a földrétegek képződését a jelen föld fejlődése előtti korba vetik vissza, tehát romlásának ama föltételes ős idejébe, a melybe jutott a sátán miatti esete folytán. De a biblia semmit nem szól ezen ős időről, és nem is nyújt semmi kilátást amaz ős világgal öszhangzásban állhatni. A

hegyek képződésének a teremtés hat napi munkájában kell lehetőleg helyet foglalnia. Nagy erőfeszítéssel sok éles elműséggel kényszerítettnek a biblia egyszerű szavaira olyan egybevetések a melyek elvégre is senkit — talán az efféle összhangzás kitalálóján kívül — ki nem elégíthetnek.

Másforma nehézséget támaszt a szárazföldi növények teremtése a harmadik és az állatok teremtése az ötödik és hatodik napon, — holott pedig a valóságban a vízi állatok a szárazföldi növényeket az ötödik napon megelőzték. — És a negyedik nappal a közetek elhelyezésével ama sajátságos helyen a növények és állatok teremtése között idézi elő a legnagyobb zavart.

Az a kérdés magában megfordított volt. Olyan követelést támasztott a bibliával szemben, melynek az nem lehet és nem tett eleget. Mi köze van a bibliának a geologia forradalmaival. Nézzük minden hittani elfogultság nélkül az abban felmerülő emberileg szép tekintetet. Szakítsunk határozottan az eröművi ihletés fogalommal, mely gátolja a helyes felfogást. Vegyük komolyan azon alaptételt, hogy ezen kijelentési okiratok eredete a természeti emberi fejlődés törvényének volt alárendelve; akkor ennek jutalmául ezen emberiben is az isteni képet látandjuk. Hogyan származott a teremtésről szóló értesítés? A biblia nem ad e kérdésre világos szavakban feleletet. Azon összes képből kell a feleletnek e kérdésre felmerülnie, a melyet a szent irat az emberiség és történelméből felmutat előttünk. Az ő emberek mint a teremtés koronái, a hatodik napon Isten képére alkotva tisztán jöttek ki Isten kezéből. Ezeknek tehát a szent irat nézlete szerint szemléleti ismerettel kellett birniok a legfőbb igazságokról, mert az ő szívök még nem volt ballgatag és még nem volt megsejtétedett. A természet is, mely köröttök teremtettet nem úgy tünt fel előttök, mint idegen rájuk nézve mint érthetetlen valami, a mit csak érzékileg ismertek és élveztek volna, de a melynek megértése csak az egybevető értelemnek kulcsaival és a görbek pálcáival nyitattott fel előttük. A természetnek barátságosan kellett előttük feltárnia a maga jelentését. A

szemléletnek ezen módját felfogni ránk nézve nehéz, miután mi egészen változott viszonyok között élünk. De némi párhuzamot nyujt nekünk erre nézve, azon lángelmű mély pillantás, mely Newtonnal az almának földre esésében a föld központja vonz erejének tüneményeit fölfedeztette, — vagy még közelebbről az a szeretetteljes pillantás, a melyel különösen nők az emberre és az emberi viszonyokra tekintenek. Szívökkel látnak, és mivel szívök tiszta; tehát tisztán és helyesen látnak. Az emberhez legközelebb áll az ötlet környező állat világ. Erre van irányozva — a bibliai elbeszélés szerint az ő első tekintete. Felismeri ebben — nem élettanilag, hanem felismeri benne az isteni gondolatot, mely szerint minden nem teremtetett, s ennek valódi sajátságát. Ezen isteni eszménykép szerint ad nevet minden állatnak, melyeket az isteni megerősítés is megtartott. Ebben lelünk mi újmutatást a teremtésről szóló értesítés eredetének megértéséhez. Az ő ember felismeri a természetben ő reá irányuló isteni gondolatot; nem tekint annak világismeit vagy földismeit multjára, hanem a jelenre tekintvén nézi a természetet a mint az Istentől fokozatosan teremtetett, melynek legfelsőbb fokát az ember foglalja el. Az ő ember a tiszta természet embere tehát teljesen betölti ama Göthe által feltett kérdést: „ist nicht der Kern, der Natur Menschen im Herzen“?

Készséggel aláírjuk Hoffmannak az írásbeli érvelésről szóló találó szavait; de már a hat napi munkának részletezésében nem érthetünk vele egyet. Hogy a jelenlegi világ és hogy az egész testi világ, melynek származása hat napi munkában terjesztetik elé, soha nem értetett volna félre, ha a természetbuvárlat eredményeit a türelmetlenség minden áron összhangzásba hozni nem akarta volna a teremtésről szóló értesítéssel; és oda nem vitetett volna, hogy ez utóbbin erőszakot kövessenek el. Ez a teremtésről szóló értesítés, nem a világ származása feletti gondolkodás vagy ábrándozás eredménye akart lenni, még kevésbé akart lenni természetvizsgálódás eredménye, vagy a gondolkodást és vizsgálódást pótló kijelentés, hanem csak is az első ember hagyományozott nézletének

kifejezése. — Az első pont ahova az ő nézlete irányult, a világnak az ő rendjében és különbféleségében való viszonya ő hozzá az emberhez. A világ, a melyben találta magát az ember — ez a hat napi munkának lényeges gondolata — ő előtte, ő reá célozó fejledezésében teremtett.

A jelen természetrend, az ő állat- és növényéletével, az ő fényével és égi testeivel, az ő száraz föld és víz közötti különbségével, a mint az célját és nyugalját az emberben találja, ez vólt megismerésre méltó. A teremtés történet, természettani szemlélete általában céltanilag rendezve, az emberből veszi kiindulás pontját. Istennek eszményi tervei amaz ös emberekre tekintettek. A jelen természetrend lépcsői tetőpontjukig — az emberig — a teremtés történetében vannak letéve; és pedig azon nézpontból, hogy minden egyéb teremtett dolog viszonyban áll az emberrel. Ezek a valóságos történet gyermekkori formájában adattak, mely lényegénél fogva, eszményi történet. Nem természet történet — hanem a természet megalkotásának tényei közöletnek velünk. A teremtés történetét megfordított jövendölésnek nevezték; és valóban a ki ismeri a bibliai jövendöléseit, tudja, hogy azokban nem történeti feljegyzésekről van szó, hanem az eszményi jelleg azokban az uralkodó. Nagyszerű alapvonások adatnak elő, melyek a valóságban találják különbféle kifejezéseiket. Így adja elő a teremtés története az isteni terv alapvonásait, a mely magában véve egyszerű, de a kivitelben a legnagyobb különbféleséget fejezte ki. Egybevethető itt az a felfedezés, hogy a szerves alakok különbfélesége néhány kevés alapjellegesen nyugszik. — A legegyszerűbb gondolatból a legnagyobb különbféleséget teremteni — ez a minden tudó Istennek bölcsessége. Megfelel ezen eszményi tervnek a valóságos kivitel; és néhány ponton összeesik ezen lépcsők egymásutáni sorozata az ő egymásfelettségével. Amint az ember fellép már a föld és annak minden serege érte előkészítve vólt. Különben nem is az egymásutánniról van itt szó; hanem az egymásfelettiről.

Fölfelé menjünk a lépcsőkön. A teremtésről szóló értesítés szerént ama lépcsők e következők:

1. A fény hatása. Ezen nyugszik legközelebből
2. a világtestek egymástól való elkülönülése.
3. A tengerből kiemelkedő szárazföld előhozza a növényvilágot.

4. A nap idejeinek váltakozása — előföltevés az állat-életre nézve — az embertől legtávolabb álló

5. vízi és légi lakókra nézve. Legfelsőbb tetőpontját

6. eléri az emberrel közelebbi összeköttetésben álló szárazföldi állatokban, melyek teremtéséhez közvetlenül csatlakozik az ember teremtése.

Az első teremtési napon tehát előhozzák a fény. Nem tagadhatjuk meg a mélyen betekinteni tudást a természet mélységeibe — a régi izrael népétől és az ő hagyományaitól, midőn a fény minden anyag összeköttetésének s az atomok csoportosulásának elvéül ismertetik el. — A fény nem csak a létező világot feltünteti; hanem létre is hozza az abban levő végtelen különböző alakzatot is. Fény nélkül egyetlen szerves lény sem tudna fen állani, valószínűleg a legalsóbb rendü sem, ha attól elvonattatnának mindazon közvetett behatások, a melyek a fényből erednek. A természeti erők között ugyanis a fény tűnik fel mint legnagyobb, igen is mint a mely a többieket is működésre indítja.

Ismeretes a fény és hő szoros összefüggése. Olyan nagy az, hogy némely physikusok azonosítják a kettőt. — A fényt minden időben követi a hő; de megfordítva a hő nem mindig fénylik.

A fénynyel a delejesség is közel rokonságban van. A fény képes egyenesen delejes tüneteményeket létre hozni. A nap színképelemzésének kék, zöld s violaszín részénél az acéltű delejessé lesz. — Megfordítva azonban a delejesség nem idézhet elő fényt. Hogy a hő oly benső rokonságban áll a fénynyel — ismét többféle villamos tüneteménynek alapja. A napról bizonyos, hogy ez szüli és tartja fen a föld kerekiségének villamdelejes tevékenységét. A föld delejességének évenkénti változása a földnek a naphoz való állásától függ. Mindig lehetőknek tűnik fel, hogy a fény minden természettani tünetek végső

okául ismertetik el. A fény többrendbeli vegyi összeköttetések is idéz elő. A természetvizsgálat sohasem vitathatja el a fénytől a jogot, hogy a természeti tüneteményeknél mint primus inter pares szerepeljen. Oerstedt azt mondja, hogy a fény magában foglalja a végtelenül különbéle, s a közvetlen szemlélet elől elrejtett belső hatékonyság magvát, a mely által az egész világtest fentartatik hogy el ne süljedjen. — A sötétség állapota fen nem állhat a nélkül, hogy egy benső mozdulet történjék az elenyészés a halál felé. — Ugyan azért az életeleven természeti érzés hozta egymással összefüggésbe a fényt és az életet; a sötétséget és a halált.

Ezen életeleven érzés mutatkozik a bibliának a természetről szóló értesítésén, midőn az a fény hatását minden egyébnek, mi a természetben történt — alapjává teszi.

A fény hatásával, mozgás jön az anyagba. A természeti és vegyi előzmények következtében elkülönülnek és alakulnak egyes anyagtömegek. Töményülnek a világtestek.

Ezen szervesetlen előzmények képezik az első lépcsőt a szerves alakok létezéséhez; és pedig a száraz föld az — ellentétben a tengerrel a melyen alapszik a további lépcső sorozat — fel az emberig.

A szárazföld a közvetlen alap a növényvilágra nézve. Mindketten ugyanazon — harmadik napi munkához, s ugyanazon természeti lépcsőhöz tartoznak. — A növények a talajhoz kötvék. Nem válhatnak el attól. És pedig nem csupán gyökereiknél fogva tartoznak a talajhoz; hanem a mint Liebig megjegyzi: valószínű, hogy a műnövények legnagyobb része arra van utalva, hogy ásványi táplálékukat a szántóföld talajából vegyék; és hogy fenmaradásuk veszélyeztetik, rövidséget szenvednek, elpusztulnak, ha amaz alkatrészek előlük elvétetnek. — A vizinövények e részben kivételt formálnak, azoknak a talajra csupán erősítés végett van szükségük. — Különbben a tenger vize minden rájok nézve szükséges tápanyagot magában foglal. — Ezen növényvilágról a bibliai értesítés nem emlékezik. — Ez semmi jelentéssel nem bir az egyszerű ember természeti érzésére. Mig az állatországra

nézve — mely az emberhez közelebb áll, egész szabatossággal jár el; ebből még a vízi állatokról is emlékezik. — A növényekre, különösen a kiválólag átvizsgált műnövényekre nézve kiváló sajátságossággal van alkotva a szántóföld talaja. Az nem csupán és egyenesen a szántóföld talajából veszi táplálékát, a melyek a növények felszívó gyökereikkel érintkezésbe jönnek. — A szántóföld talaja csudálatos viszonyban van a műnövénynyel. Ezért kiált fel Liebig az ő vegytani leveleiben: a vegytanban nincs csudálatosabb tünemény, nincs mely annyira képes elhallgattatni minden emberi bölcsességet, mint az, a melyet a növénytenyésztésre képesített szántó vagy kerti föld — talajának mivólta nyujt. — A növény a növényi tápanyagokból, melyeket tartalmaz, legkisebb részt sem ad ki a víznek. A legtartósabb eső sem vonhat el — az eröművi lefordáson kívül — semmit az ő termékenységének föltételei között. Továbbá ha az eső vagy másféle víz, mely léghőmérsékletet, haméleget, vilsavat, kovasavat tartalmaz feloldott állapotban, a szántófölddel összehozatik: mindezen anyagok csak nem egy pillanatban elenyésznek, a feloldásból a szántóföld magába vonja azokat az esővel. Hogy azon táplálékról, a melyet az elhervadó növényrendszer a földnek visszaad hallgassunk, — mert ugyan ezt teszi az állatszervezet is; — más részről a növény világ a talajnak fedezésére és ékességére szolgál. — Az állatvilág felemészti magát, vagy csak is elenyésző tünemény lévén a földszinén, azt pusztán hagyja. A növény a földön marad, és az élettelen szárazföldnek a különbözőféle élet kellemes színét kölcsönzi, mindketten szorosan összefüggenek egymással, s mindketten ugyanazon természeti lépcsőhöz tartoznak.

Fordítsuk figyelmünket a növényvilág állására, a szervezetlen anyag elébbi fő lépcsője és az ötödik napi munkának az állat világnak következő lépcsője között. A növényvilágnak közbenjáró tiszte van a kettő között. Egyedül ez képes a szervezetlen anyagot szerves állományokká változtatni. Az a földből és a légből él. Abban áll a növényélet magva, hogy az a léget és a földet szervezi. Az állat a légből csupán a légzési

eszközt veheti, de tápszert sem a légből, sem a földből nem vehet, hanem szervezett növényanyagra van szüksége. Még a növény evő állatok vérében és húzában is fogyasztják a növényanyagokat töményített állapotban, melyekkel táplálkoznak. Liebig azt mondja, az állatszervezet képezi az ő véré, a mi az állatélet minden alkatrészét tartalmazza, és minden szervnek oda szállítja a rá nézve szükséges elemeket, csak alakjára nézve s a természet megtagadta tőle a képességet, azt más anyagokból is képezni, a melyek nem ugyanazonosok az ő vérének alkatrészeivel. Az állattest felsőbb szervezet, melynek fejlődése azon anyagokkal kezdődik, a melyek képződésével a közönséges tápnövények élete megszűnik. Mihelyt a takarmányfüvek és a gabbanemű növények magot hoztak, elhalnak. Az állat tápanyagja, a melyből az ő vérének főalkatrésze áll, a növények működő tevékenységöknek szüleménye. Minden elemek, melyekre az állatnak életére nézve szüksége van, a szervetlen anyagban foglaltatnak. Az állat a bőség közepe áll, de azt nem keritheti birtokába. A növények szolgálattevő közvetítésük nélkül az állatnak a bőség mellett éhen kellene elpusztulnia. A CIV-ik Zsóltár a harmadik természeti lépcsőt az ötödik és hatodikkal összekötőleg azt mondja: teremt szénát a barmoknak és füvet az embereknek hasznokra, hogy eledelt vegyenek a földből (CIV. Zsólt. 14.)

Az eredményreánk nézve ez : a növényélet kiemelkedik a szervetlen világ felett, mint a harmadik lépcső az első felett, de oly szorosán össze van kötve a talajjal, mint ugyanazon lépcsőn belől a második fél az elsővel. Az állatvilág kiemelkedik a növényvilág fölött, mint az ötödik lépcső a negyedik fölött. Ez a három az első, harmadik és ötödik képezik a fölépcsőt, míg a második és negyedik napi munka a közép lépcsőt képezi, és a hatodik mint zárlépcső az egészet megkoronázza.

Pápay Imre.

II.

Apologétikai adalékok az összehasonlító vallástudomány mezejéről.

Az ékiratok. — Kchaldea. — Akkad. — Isten. —
Kháld genesis.

(Folytatás. Lásd: 1878. juliusi füzetet.)

A kháld Berosus, ki Bel papja volt, a Kr. előtti harmadik században, megírta Babelben a gondozására bizott templom okmánytárában eszközlött kutatások alapján Kháldea történetét; maga e könyv elveszett, de Josephus Eusébius és Syncellus iratai megmentettek számunkra néhány töredéket s ezekből kell még ma is a Kháld történet alapadatait merítenünk. Kháldea, nyugot Ázsiának a szorosan vett Mezopotámia, a perzsa öböl, a Tigris és az Euphrates által határolt része, mely eleinte fővárosa neve után Babyloniának neveztetett s Kháldea nevét valószínűleg az időszámításunk előtti huszadik század körül kapta midőn a Kháldok, a classikus íróknál Chaldaei, Carduchi, Gorduaei, kiket némelyek a kurdokkal azonosítanak, Mezopotámia északkeleti részén levő hegységekről alászállva, Babyloniát meghódították és négyszáz ötvennyolc évekig, negyvenkilenc király kormánylása alatt ott uralkodtak; s dacára a sokféle változásoknak, melyeken ország és nép azután keresztül ment; ez idő óta Kháldea elnevezését soha el nem veszté.

„A Kháldok politikai uralmokat s erkölcsi tulsúlyokat oly szilárdan tudták megállapítani, hogy az országot felforgatott mindenféle forradalmak dacára megtartották. Úgyesen alkalmazkodtak sőt tökéletesen hasonították magokat azon népséghez, mely fölött állást foglaltak s az uralkodó aristokratia helyzetébe jutottak; elfogadták annak nyelvét, kulturáját beolvaszták a sajátjokéba s ez által könnyen fenntarthatták felsőbbiségi tekintélyöket; de mindezt elfogadván s a közéletben valamint az alsóbb rendűekkel való közlekedésben a Babel és Ninivé

közös szémi nyelvét használván, mindazonáltal egész Babylonia függetlenségének végéig, magok között nem szüntek meg élni saját nyelvökkel, mely az ural-finn családhoz tartozott, azon kháld nyelvvel, mely az ékírás első feltalálójának nyelve volt (tout en adoptant, dans l'usage ordinaire et dans leur rapports avec le reste de la population, l'idiom semitique commun à Babylone et à Ninive, ils ne cessèrent pas, pour cela, de se servir entre eux, jusqu' à la fin de l'indépendance de Babylone, de leur idiome propre, appartenant à la famille ouralo-finnoire, de cet idiome chaldéen qui avait été celui des premiers inventeurs de l'écriture cuneiforme.) A babyloni társadalom alaptörvényei e nyelven voltak szerkesztve“ (l. françois Lenormant: Manuel d' hist. anc. de l' Orient, 3-e éd. 1869 II. k. 15. l.) A britt muzeum birtokában van néhány a családéletet illető törvénytöredék, a birodalom lakosságának megfelelőleg, két nyelvü, kháld-turáni és asszyr-szémi szöveggel. Ezen kháld sikerek azonban még sem tűnnek fel csudákképen ha meggondoljuk, hogy részszerint engedékeny rokonalajra találtak az új vidéken, s így nem egészen idegen földbe mélyészték nemzetiségök gyökereit. A kháld történet ugyancsak a Kháldok fölléptével kezdődik, 2017-ben Kr. e.; de ez már birodalom-történet, azon birodalom története, melyet a Kháldok felállítottak a kisebb tartományok egyesítése által; Berosus szerint öök az özönviz utáni negyedik dynastiát alkották; az öököt megelőző három dynastia elseje mesés jellegü mind idő mind tárgyartamra nézve; ezt követték a Médek 224 éven át; ezeket hatalmuktól megfosztá a harmadik, turáni vagy scytha dynastia. Feltünő, hogy mig a médek 224 éve alatt csak nyolc király uralkodott a turáni dynastiának, Berosus szerint negyvennyolc év alatt tizenegy királya volt; e körülmény azt sejteti velünk, hogy a turáni vezérek felosztották magok között a hatalmokra kerített földet s így többen közülök együttesen, közösen uralkodtak; vagy még valószínűbb, hogy a Médek benyomulásától a Kháldok fölléptéig 272 év alatt 19 majd méd majd turán fajú király uralkodott vagyis inkább harcolt a fennsőbbségért és e tusában az utolsó szó a

turániaké volt. „A kháld birodalom felállítását közvetlen megelőző kort, átmeneti korszakként kell tekintenünk, melyben az uralomért vetélkedő fajoknak majd egyike majd másika emelkedett túlsulyra. L' élément prépondérant était encore le touranien, de cette branche que nous avons nommée casdoscythique, idegen származású népség, qui a imposé aux Assyriens sémites son écriture anarienne.“ (l. Oppert: Histoire des empires de Chaldée et d' Assyrie d'après les monuments, 1865, a 12. l.) De nem csak a hieroglyph természetű írásjegyeket vették át a szémi asszyrok, hanem azoknak hangértékeit is alkalmazták saját szémi nyelvökre, tehát nem idomitották át, mint a perzsák tevék, a rendszert saját szémi nyelvök követelményeinek megfelelőleg. E sajátságos de visszautasíthatlan bizonyítékok tanuságán alapuló ténynek van még mai napjainkban is egy analogiája a japánoknál, kik a khinaiak szent könyveit használják. E tény világosan felmutatja a turáni tudományak roppant hatalmát a szémi Babyiloniában — s vajjon tulajdoníthatnánk-e ily mélyen ható befolyást egy kóbor, maradandó lakhely nélküli nép ismérteinek, a milyen Berossus harmadik dynastiájának kellett lenni ha adatát a fenntebbi módosítás nélkül fogadnók el, avagy 48 mindenesetre harcias év alatt fejlődhetik-e tudomány s emelkedhetik egyszersmind oly magos fokra? vagy tán nem silent musae inter arma?! Ama turáni nép*) tehát, mely annyi kulturai fölényyel birt az asszyr indigenák fölött nem szállhatta meg Kháldeát a médek után, sőt bizonyára már jóval előttök is ott voltak s uralkodó állást foglaltak el, ép úgy mint Médiában is már 2500 körül turáni scythák uralkodtak, midön a médek öslakhelyöket, Baktriánát elhagyva, előre nyomultak. Ekép a méd vagy második dynastiát megelőzőleg is volt már turán népség Kháldeában. Berossus szerint a médek előtt az özönviz utáni első 86 királyt számláló dynastia uralkodott Kháldeában. Ezen dynastia, mint már említök, mesés eredetű és természetű, az özönvizmondával függ össze; de tudván azt,

*) Ber. 3-dik dynastiája.

hogy a népek történeteinek kiinduló pontjául szolgáló mondák rendszerint, bár homályba burkolva, tényeket tartalmaznak, nem lesz talán minden haszon nélküli Berossus özönviz mondáját is közelebről megtekinteni, hátha találunk benne magvakat, melyek képesek a kháld turánok meddő kérdését megtermékenyíteni? — „Kezdetben, így szólt Berossus, idegen nemzetiségű emberek nagy száma telepedék le Kháldeában. Rendetlenül, törvénytelenül s vad állatok módjára éltek. Az első évben a veres tengerből, ott hol Babyloniával határos, partra szállt egy Oannes nevű szörnyeteg, melynek a halhoz hasonló teste volt, de a halfő alatt emberfejjel is birt és emberlábakon járt, ember nyelven beszélt. A nappalt az emberek közt tölté de élelmet nem vön magához, ő ismerteté meg az embereket a betűkkel tudományokkal, művészetekkel stb. stb. — naplementével ismét a tengerbe szállt s ott tölté az éjjeket. Később még több ízben is jelentek meg hozzá hasonló lények. Oannes irt a dolgok eredetéről és alakulásáról, s az embereket beszélni tanítá. Ezek után a teremtés történetét közli s felsorolja a világ kezdetétől az özönvizig uralkodott tiz király nevét; s különös, már ezen özönviz előtti királyok között is többek határozottan Kháld királyoknak mondatnak. Hogy azonban történetelőtti korba való az azt mutatja már a nekik tulajdonított uralkodási idő, összesen 432,000 év. Közbe-közbe újra előállottak Oannes utódai az Annedótok s értelmezték s magyarázták Oannes hagyományait, az írásokat. A kilencedik király is Kháld volt, a tizedik pedig ennek fia Xisuthros a bibliai Noé, kinek az özönviz alatt a legnagyobb szerep jutott. Álmában megjelent előtte Kronos, mint Berossus beszéli, s kijelenté neki, hogy a daeçios hó 15-dik napján az emberek vizek özöne által fognak megsemmisítettetni s ezért parancsolja, hogy a minden dolgok kezdetét, közepét és végét tartalmazó írásokat a nap városában Sisparában föld alá rejtse, azután építsen egy hajót stb. stb. következik a bibliai elbeszéléssel főbb vonásaiban egyező leírása a történeteknek, a mada- rak kémlelésre boesátása stb. Midőn Xisuthros észrevette, hogy hajója egy hegyen fennakadt, elhagyta a hajót nejével leányá-

val s a kormányossal; imádvá leborult a föld előtt, oltárt emelt, áldozott s a véle együtt kiléptekkel hirtelen eltűnt. A hajóban hátramaradtak, midőn látták hogy Xisuthros s övéi vissza nem térnek, utánok mentek s keresték őket Xisuthros nevét kiáltozván; de már többé nem láthatták őt csak hangját hallották a levegőből s ez tudatta velők hogy a föld, melyen vannak Arménia földé, de menjenek vissza Babylonba s fölkeresvén a Sisparában elrejtett irásokat, adják át azokat az embereknek stb. stb. (lásd Berosi quae supersunt ed. Richter p. 48. 52—56.)

Világos, hogy e mondák csak a kháld 2017-től 1559-ig terjedő dynastia alatt foglaltattak irásba, mert több özönviz előtti király is kháldnak mondatik, de a Kháldok Berosus szerint későn az özönviz után 2017-ben jelentek meg Bábelben vagy pedig, mint már előbb, feltesszük újból hogy otthonosak voltak ott a Kháldok már azelőtt és csak 2017 körül vergődtek oly hatalomra, hogy az egész egybefoglaló dynastiát alapíthattak. S vajjon Oannes és utódai, az Annedotok e rejtélyes kétéletű hullőtermészetű lények nem voltak-é épen a Káspi tenger Körüli özönviz által üldözöttek, kik a hullámok elől a közel Arménia hegyeire menekültek, s onnan alászállván Babyloniában megtelepedének? ott elbeszélték a történeteket s a beállott viszonyok előtt szokásos életmódjukat a tengeren cölöpépítményeken, minőket a bábeliek bizonyára sohasem láttak s csak képzelni sem tudtak — a miért is őket hal-embereknek tartották. Lenormant Ferenc épen Berosus cosmogoniai töredékei felett irt commentarjában idézi Photius után Helladius e szavait: többen tartják, hogy ezen Oannes tökéletesen ember vala, de hasonlított a halhoz mivel a cet bőrével ruházkodott. Oannes s az Annedotok Babylonba jöttét ezek szerint természetesen az özönviz utáni időkbe kell tennünk eltérőleg a mondatól, de ez nem nagy akadály; a mondák nem igen lelkiismeretesek chronologiai tekintetben s hogy a káspi helyett a veres tengert említik onnan van, mert abban az időben, midőn a monda szilárd alakot nyert, Babylonia népei a veres tengert azaz a perzsa öbölt az Euphrattali összeköttetés következtében sokkal jobban ismerhették mint a káspi tengert.

Annyi tény, hogy a monda akkor jött létre, midőn már Kháldok legalább időnkint hatalmasok voltak az országban; maga a monda egy Kháld királynak köszöni az írások fennmaradását, elismeri, hogy idegenek voltak, kik a bennszülötteket írásra és nyelvre taníták — a reánk jutott ékiratok pedig kétségbeyondhatlanul tanusítják hogy kháld vagyis töröktatár eredetű nép volt az asszyr írás feltalálója. Maga Aszurbanipal fennebb említett felirata, melyben „olvasókönyve“ rendeltetését kimutatja, bizonyítja egyrészt az ékirás idegen származását, másrészt ős régi voltát; egyedül ez utóbbi körülmény alapján magyarázható meg, miért nem változtatták meg a nagy műveltségű asszzyrok ez idegen írást. Ős időkbe kell tehát ama töröktatár népnek Kháldeába költözését helyezni, csakis így fejthető meg az ezredévekre kiható befolyás, melyet bizonyára szellemi fölényök alapján ép úgy mint karhatalmok következtében gyakoroltak a szémi asszzyrokra; oly nagy volt e befolyás hogy a legkésőbb asszzyr királyok is, midőn összes Babylonia uraikép lépnek föl, Sumer és Akkad királyainak nevezik magokat ép úgy mint az ismert bábeli dynastiák legrégibbjének, a nagy Kháld város Ur — honnan Ábrahám származott — királyai szokták. A kháld és asszzyr királyok ezen címe a bibliához vezet bennünket vissza. A genezis tizedik részének tizedik versében olvassuk: És birodalmának*) fővárosa lön Bábel, és Erekh, és Akkad és Kalne, Sineár földén. Sineár az ékiratok Sumerjével azonos s eredetileg csupán délbabylonia városait foglalta magában, később mint bibliai szövegünk mutatja egész Babyloniát jelölte, mert szerinte Akkad is Sineár földén feküdt, de Smith és Delitzsch Frigyes kutatásai alapján határozottan állitható hogy Akkád, Babylonia éjszakra fekvő részeinek volt a neve. Igen helyesen mondja Lenormant: le texte de la Genèse nous révèle l'existence d'une tetrapole ou confédération de quatre cités dominantes sur le reste du pays, et qui avaient servi de base à l'empire de Nemrod. (Manuel de l'hist. anc. de l'Orient. t. II. p. 17.) Nimród

*) Nimródénak.

vagyis a Berossus által harmadiknak nevezett kháld (töröktatár) dynastia véget vetett az egyes tartományok közötti vetélkedésnek, dél- és észak Babyloniát hatalma alá hajtva az egyesült Sumir (Sinear) és Akkád uralkodója lön. Avagy a történelemnek egyik okadatolatlan szeszélye-é csupán, hogy a magyar ősmonda Hunornak és Magornak Nimródot adja apául? Megengedem, hogy a biblia befolyással lehetett a magyar Nimródmondára, de hogy a Nimródtól való származás a nép öntudatában gyökeredzett bizonyítja azon körülmény is hogy a magyarokat illetőleg eleiket, mint azt Lukácsy (A magyarok őselei örmény forrásokból, Kolozsv. 1870) kimutatja, a keleten Kusitáknak, Kus ivadékainak nevezték, de így nem nevezheték volna őket, ha az ős elődök Nimródot nem vallják apjoknak, Nimródot kinek apja Kus vólt. De a Nimród által egyesített sineári tartományok fővárosainak neve is — Erek, Akkad, Kalne — tanusítják töröktatár eredetüket. Erek, a klasszikusoknál Orchoé, napjainkban Warka, az Euphrat balpartján: Lenormant szerint (Langue primitive de la Chaldée p. 341) = Uru-ik (vagy uk) „örök város“; Delitzsch szerint egyszerűbben Uru + ki = város; a ki a város és országnevek mögött rendszeren determinativumként előforduló de nem hangoztatott, nem olvasott jelző, mely itt magával a névvel egybeforrt, Uruk, Uru = vár, város. — Akkad a töröktatár kháld népek valódi fészke, a szorosán vett Kháldea kellő közepe a két nagy folyam a Tigris és Euphrat közötti terület nem más mint „Folyamköz“; a k egy azon szó a török akis-sal, mely folyamat jelent (ak-mak = folyóni, is névszói képző); a keleti török kati, a csuvasz xos, a magyar köz melyek mind egy eredeti kati alakot feltételeznek, az akkad szó második tagjának értelmét megnyitják = köz; Akkad = Folyamköz,*) két folyó közt való tartomány, amilyen Kháldea volt. De maga a Kháld név is, eredetileg Kasdim egy azon jelentményü akkaddal. Oppert szerint, ki a kasdimokat már rég tatárfajú népnek tartotta s a Kasdim nevet Mesopotámia legrégebbi nevének mon-

*) Mesopotamia.

dotta, a következő két ugor szóból állana: $ka\ s = kettő + di\ m = folyam$. — Kalne pedig Delitzsch szerint (Smith-Delitzsch, Chald. Gen. p. 293) a nem szémi nép által lakott babyloniai város $Kul-unu$ „anya-hely, törzslak“; Lenormant szerint (id. h. p. 17) $Khalanné$ „la demeure d’ Oannes,“ tehát $Oannes$ városa, annak a lakhelye, ki az asszyrokat irni tanítá, de az asszyrok tanító mesterei az írásban töröktatár tatár nép volt. Az írásra gondolva önkénytelenül eszünkbe jut a sokat vitatott hún-székely írás. Hogy a hún-székelyeknek saját a többi Európában dívott betüktől különböző, Ázsiából kiköltözött őseiktől öröklött írásjegyeik voltak, ezt mai nap mársenki nem tagadja; s azt is tudjuk, hogy ez írás rovásos jellegű volt, s hogy eredetében, alapjában ez is képirás volt, ezt bizonyítja azon körülmény hogy több különféle, alfabéttel éltek vagyis egy azon betüt különféle jegyekkel irhatták. Ezen székely írás maga áthidalja a tért s az időt és sok évezredek előtt virágzott s a tudomány fegyvereivel is hódító őseinkkel hozza kapcsolatba emlékezetünket. Hogy a székely írás csupán rovásos és nem ékes alaku, ennek az oka pusztán az anyag melyre irtak; Kháldeának engedékeny agyagja feltételezé az ék alakját, míg a székely fakockája nem engedett rovásnál egyebet.

Azonban a nyelv lévén a népek egységét képező s feltűntető főtényező, csak akkor fogjuk az ékirás feltaláló kháldokkal, az akkadiákkal való rokonságunkat bebizonyítottnak tekinteni, ha sikerül e rokonságot a nyelv alapján megállapítani. S ez annál biztosabban fog sikerülni, minél tovább fog haladni az akkad nyelvtudomány, mely testvérei között a legifjabb, eddigelé csak 5 — 6 éves és már meglepő világosságot áraszt maga körül. A már említett nyelvrokonsági példákhoz legyen szabad még egyet csatolnom, mely véleményem szerint képes rokonsági viszonyunkat kedvezően megvilágosítani.

Egyedül Isten a megmondhatója, honnan mindenfelől kerültek a különféle vélemények az „isten“ szó eredetére nézve. Héber, aram, aráb, latin, görög, német, szláv, perzsa, szanszkrit stb. földeket bebarangolták tudásaink s keresték istent. Egy-

értelműnek mondták Jehovával, egyhangunak Estával és Jizdannel — s ha ez állt, miért nem lehetett volna Vesta is isten! Nem csodálkozunk ha Cornides mondja: Hungari nomen Dei — — — Isten efferunt, appellatione procul dubio ab igne, qui Chaldaeis Ἑστία dicitur, accersita. Ezen nem csodálkozunk, mert tudósunk azonnal hozzáteszi: Sed et Graeci, ex Eschta Chaldaico, focum perennem — — — Estian — — — appellerunt. (comm. de rel. Vet. Hung. p. 23) Bizony még nagyobb szabásu tudósok is hitték a mult század végével, hogy a görög, a latin s általában minden nyelv szülő anyja a héber nyelv volt. Méltán csodálkozunk azonban a felett, hogy oly ujabbkori nagynevű tudósunk mint Ipolyi dacára annak, hogy osztja Fessler nézetét, mely szerint az isten név nyelvünk saját és eredeti elnevezése, s annak származtatása a perzsa atesh vagy kaldej eshtatól és a héber jeshtől csak annyi valószínűséggel bír, mintha azt a hindu ishama vagy vishnu istenségi nevekből származtatjuk, s azért mélyebben akarván nyomozni az isten név magyarázatát a szanszkrit esha vagy isha vagy ek-isha főlényi istenségi elnevezésben keresi, kiindulva a mai összehasonlító nyelvészet magasb álláspontjából. Ily magasb álláspontból tekintve, aláírhatta Szabó József is „A magyar nyelv keleti emlékeit“ (Sopron, 1844) hol a zendavesta nyelve régi keleti magyarságnak nyilvánittatik; ily magasb szempont bírta arra Lukácsyt, hogy már említett művében, annyi lapot szentelt a magyar-zend-örmény nyelvek fajrokonsága bebizonyítására, s a többek az országos uri Arsacidákat és a pártos Parthusokat is említi. — Ipolyi különben az isten névnek csak értelmi magyarázatát kölcsönzi a szanszkritből, de eredetét bár nagy erőfeszítéssel a magyarból igyekszik kifejteni, keresvén a már előre megállapított szanszkrit értelemhez a magyar töket. Legalább figyelemmel volt fejtetésénél a magyar nyelvre s magyarázata egységes. A legujabb kísérletek eredményét pedig már az is kétségessé teszi, hogy nem egységes szónyomozáson alapul. Mig az is jelentménye a magyarból vétetik s annyi mint ő s, a finn is ä (apa) a ten szórészt a tatár tengri-ből módosultnak hiszik; a

magyar nyelv szótára szerint figyelmet érdemel, hogy a *ten-gri* szónál még egyszerűbb a *sinai thién*, mely a m. ég, idő, nap, a honnét *is-thién* vagy *ös-idő* (mintegy *ös* időtől fogva való) vagy *ös-ég* (azaz églakó) jelentésü volna. A szónyomozási mesterkélés kórtüneteiben gazdag szótár azonban nem vallja magáénak e figyelmet érdemlő fejtegetést, nem is szorul idegen nyelvre, mert a magyarban régiesen is a m. a mai *ös*, *ten* pedig vagy *tön* vagy *dön*, s mély hangon *dön* ismeretes képzők — — — *ösdön* vagy régiesen *isten* vagy *isten* annyit tesz mint *is-tevő* vagy *ös-tevő*, öszvébbhúzva *is-* vagy *ös-tő* és *n* toldalékkal, *ös-tön*, *is-tön*, *is-ten*, tehát jelentése: ösműködő vagy ösvaló, öslény — ennek akár tiszta magyarságát, akár találó jelentését csak az elfogult tagadandja, jegyzi meg önelégülten a magyar nyelv szótára. Nem tagadjuk; valóban találó; csak hogy a hangfejlődés törvényei ellenére vezethető vissza a mai *ös* eredeti *is-re*; de *ös*-nek nemis is hanem *isä*, *ise* felel meg, még is az *isten* szóban nagyobbára így iratott: *ys* ami kemény eredetileg torokhangra mutat; megszerették sokan az *öst*, mert a finn családdhoz tartozók *istent* *ukkának* stb., *öregnek* szép *ös* szakálunak mondják s képzelik. Én merem hinni, hogy *isten* etymonját az akkádból merithetjük s azonos egy szóval, mely valóban csodaképen a héber nyelv szókinészei között is szerepel. Van a héber nyelvnek egy szava, melynek titokszerűségén évszázadok szónyomozási művészete szégyent vallott, s ez a tizenegy számnévben az egyet jelölő szó *'asté*. A héber nemzeti nyelvészek között *Abenezra* és *Kimchi 'asat* „gondolkozni, eszmélni“ igéből származtatják s e szerint tizenegy a bezárt tiz, a befejezett dekás után közvetlen következő, legközelebbi számképlet, számgondolat kifejezése. *Abulwalid* azt tartja, hogy *'asté* összevonatott *'ad sté*-ből, mi ezt teszi: „majdnem kettő, kettőhöz közel“ s így tizenegy a tizenkettőhöz legközelebb álló számot jelölné. E magyarázatok kétségbeesett kényszerűsége szembetünő s azért *Olshausen* öszintébben ily vallomást teszen: *der Ursprung dieses Wortes ist völlig dunkel* (l. *Lehrbuch d. hebr. Spr. Braunschweig, 1861 p. 410.*)

Ewald pedig akarja gyanítani hogy 'asté csak tájszólásilag különbözik a héber egytől „'ahad-tól,“ de megjegyzi, hogy többek véleménye szerint e szó asszyrban is föltaláltott. Ma tény, hogy „egy“ az asszyrban „istin“ eredetileg „istên“ s egy azon szó a héber 'astéval. És hogy 'asté nem tájszólási eltérés 'ahadtól ezt bizonyítja az, hogy az asszyrban is előforduló istên mellett 'ahad; de ez sohasem használtatik isten egységének kifejezésére „az egy Isten“ mindig „ilu istainu“ (ai = ê). Istên azonban nem szémi, hanem idegen származású; bizonyítja ezt először maga a nem szémi szóalak, de azután azon körülmény is, hogy bármily összeköttetésben fordul elő sohasem declináltatik; de ha már valamely asszyr szó nem szémi, akkor csupán akkad lehet; de miután épenséggel be nem látható mi okból változtatták volna a hébernek az asszyr számnév istên kölcsönvételekor az i-t, a-vá, ellenben a hangfejlődés törvényei alapján a torok a-nak mély i-vé való lehangoztatása következő vagy megelőző hehezet következtében, könnyen megérthető: világos hogy istên eredeti alakja astên. A s pedig az akkadban ép úgy mint a későbbi is nem más mint „egy“; istên azakkad szövegekben kivétel nélkül számnevek után következő ta-a-an (olvasd: tain=tên) „összeget, számot“ tevő jelentménye már rég Lenormant által határozottatott meg. Következéleg az akkadban as-tain = is-tên, isten nem más mint „egy számra nézve, azaz, Egy, az Egy.“ Isten, az Egy, az egyedül való. — Ezen akkad tudomány egyszersmind hatalmas fegyvert ad kezünkbe a bibliát s különösen Mózes könyveit fércmű gyanánt feltüntető kritikusok ellenében. Mindössze tizenkilencszer található az 'asté szó az ó-szövetségben; de mintha csak a kritikusokat gúnyolni akarná, a legtöbb esetben ép azon részekben fordul elő, melyek Graf, Kuenen, Kayser stb. véleménye szerint a pentateuchusi elohista tollából s így a bábéli fogság utáni időben származtak. De ez ellen protestál az 'asté a-ja, mely egyedül Ábrahám vagyis a terachidák a kháld Ur (város)ból történt kivándorlásuk alkalmával nyertett polgárjogot a héber nyelvben, nem pedig később s épen nem a fogság ideje alatt mivel hogy ekkor már istennek hang-

zott az eredeti asten. Hasonló credetre vezetendő vissza a hajnalsillag, a Vénuscillag istennővel azonosnak véteni szokott Astarte; eredeti alakja As-tar, Is-tar; tar ⁹ valaminek véget vetni, megállapítani, meghatározni. Is-tar, mint a hajnalsillag istene, a (setétségnek) végetvető, a (világosságot) megállapító, hozó. S így még sok más a bibliában előforduló babyloniai tudónnév s főleg istennév egyedül az akkádból nyer kellő felvilágosítást; pl. az Amos 5, 26 előforduló. S zikkut, mely a bábéli Ádar', ki „a harcosok harcosa az istenek között“, epithetonja, e szavakból áll: sak „fej“, kut „levágni“, sakkut „a lefejező“, a hadistennek, hadurnak bizonyára méltó jelzője. — Hiszem az eddigiekből is eléggé kitűnt az akkadasszyr ékiratok tanulmányozásának roppant hordereje; kitűnt, hogy nemcsak a bibliai vallás történelme iránt érdeklél viseltetőnek figyelmét köti le méltán, hanem joggal igénybe veheti minden művelt lélek rokonszenvét. Nem tagadható ugyan, hogy egyik vagy másik ékjegycsoport hangértéke még kétséget szenved, hogy a szövegek szavai s mondatai egy részének helyes olvasása és értelmezése kifogásolható — de a mennyi bizonyos, bármily kevés legyen is, már-már elosztatja Ázsia östörténelme homályát, és soha nem sejtett művelődési, irodalmi, nyelv- és vallástörténelmi magaslatokat tüntet fel az emberi lélek fejlődésének történelmében, az emberiség östörténelmének hézagait betölti. Akkad földje a bibliai apologetikának megbecsülhetlen fegyvertára. Láttuk, hogy egyetlen egy számnév képes a héber nép eredetét földeríteni és sokat megtámadott történelmét megvédeni; mindazon újabbak ellenére, kik az egész ó-kor történetét mythosokra, merő árnyékfoszlányokra szeretnék szakgatni, az egy asté kategorice követeli Ábrahám személyének történeti valóságát úgy, amint azt a biblia felmutatja, mely szerint a kháld Urból kiköltözött, Urból hol a Kháldok az egy följenyt, Istent imádták. És épen nem theológok azok, kik talán pártérdekből kiaknázzák ez új tudományt a biblia reputatiójának helyreállítására, hanem tudósok, világiak, történészek s nyelvészek mint Lenormant és Oppert. Lenormant pártfogása alá veszi Dániel könyvét a né-

met exegesis azon állítása ellen, mely szerint késő korban, Nagy Sándor után iratott volna. Oppert a bibliai uralkodási évszámok rendszerét helyesnek és minden kritika tlacára megállhatónak vallja. Már 1872-ben adott ki az akkori giesseni, most berlini theol. tanár Schrader Eberhard ily című művet: *Die Keilinschriften und das alte Testament*, mely kommentár alakban idézi az ékiratok mindazon helyeit, melyek valamely, az ó-testamentomban említett névre vonatkozással bírnak. De a legjelentékenyebb mű e téren a korán elhunyt Smith György kháld genezise, melyet Delitzsch Herman a német irodalomba is átültetett „Georg Smith's Chaldäische Genesis Lipsce, 1876.“ Mózes első könyvének elbeszélései a teremtésről, a bűnesetről, az özönvizről, a babeli torony építésről és Nimród-ról, forrásaikra, a kháld azaz akkád-asszyr ékirati hagyományok hasonló mondatköreire vezetnek itt vissza. Smith művének nyomán ismerkedjünk meg tehát mi is e bibliai elbeszélések hagyományos, vagyis inkább feltételes, ős alakjával.

Nagyvárad, 1878. márc. 11.

Venetianer Sándor,
páncsovai ref. lelkész.

III.

Az idők jelei.

Ha valaha kétkedtünk volna afelől, hogy a magyar protestansság sorsa, szoros és erős kapcsolatban van a nemzet és haza állapotával, meggyőzhetne bennünket róla egy és más jelenség, mely polgári és társadalmi életünkben időnként feltűnik. Ime ama vita folyamában, mely a mostani magyar kormányelnök ellen oly mérgesen és oly piaci nyelven folyt, egy a tisztelt kormányférfi mentségére irt füzetben oly tételek fordulnak elő, melyek lehetetlen hogy egyfelől társadalmunkra, s abban a nemzetiesebb elemek jövőjére, másfelől a protestantizmusra, mint társadalmi és politikai tényezőre ne utaljanak, — s ne figyelmeztessenek bennünket arra, ami nemzetiebb kö-

reinkre s a protestánsságra várna, ha bizonyos emberek oly hatalmasok volnának, mint a mily nyelvsek.

A II. Kákay neve alatt megjelent röpiratból — melynek tanulsága annyiban is nagy, hogy szerzője egy tudományos és eszmegazdag könyv terjedtségére tudja kinyújtani szidalmait s oly dühvel szól, melyet egyedül nemtelen önérdek sértődése vagy nagyravágyó pöffeszkedés szokott kifakasztani — e röpiratból mondom, a reá viszonzásul, „egy elfogulatlan“től irt röpirat nagyon becses, és figyelmünket teljes mértékben megérdemlő tanulságokat von ki.

E tanulságokat tudomásul veszi a „Hon“ és, hiszem, vele a hon is, s hogy a magyar protestáns fél is tudomásul és nagyon szívére vegye: ez a célja e néhány sornak. — Nekünk nincs saját irodalmi egyesületünk; nincs egyetlenegy prot. irányu napi közlönyünk: ennél fogva havi és heti lapjaink feladata, hogy ha már a külföldi egyházi és erkölcstársadalmi életmozgalmakat halványan ismertetik, legalább a hazai jelenségeket egész fontosságok szerint méltányolják.

„Magyarország sorsát — mondja a röpirat — nem óhajtom azon párttöredékek kezében látni, amelyeknek nevében Kákay pasquill-műve írva lenni látszik. Ez az 1848-diki reformnál mélyrehatóbb, tehát válságosabb és kétesebb kimenetele lenne. Ez társadalmi és erkölcsi, traditióális és történelmi forradalom jellegével bírna, — ami Magyarországon a magyar nemzet sorsát döntené el, ezer-évi lét után fordulópontra jutását, hanyatlásnak indultát jelezné, kivéve kezéből (a magyar nemzetéből!) az állam és társadalom vezetését, átadva azt egy új nemzedéknek, melyben többségben lenne azon különböző elemek habaréka, melyek magokat műveltségüeknek (az az műveltséget kizárólag tényezőknék!) vallják; szívök tágabb, nemzetiségök világpolgáriabb jellegű.“

Eszerint a haza középpontjában élő, mindenfelé messzebb és élesebben ellátó férfiak is esmernek nálunk egy pártot, mely már-már kezébe venné a kormányrudat, melynek „nemzetisége világpolgáriás“ mely „tágabb szívű“ s mely a műveltség birtokát kizárólag magának veszi — tehát a barbar nemzet civi-

lisatora kíván lenni, — mely törekvése által e nemzet sorsát válságra juttatná, hanyatlásba indítaná stb.

Valóban úgy látjuk mi is, — és tényeket tudunk, melyekből erre határozottan következtethetünk. E „habarék“ nép idézte elő közelebb mult évek alatt a művelődés legmohóbb tényezőit, a kétes értékű intézkedéseket, talányos sikerű kísérleteket, a Cultura fényűzését — mintha csak felpiperézve léphetnénk az európai népek körébe! — a nemzet szellemével, multjával, jelenével ismeretlen ujitókat. Vannak szemlélhető, félünk, maradandó emlékeik. Nem ama milliókba került céltalan épület a Duna partján, nem is amaz egyik évben felemelkedő, másokban romlásnak induló palotafélék, melyekről Poroszország vagy Svájc nem is álmodnak, nem is a kifejéretett koporsóra emlékeztető tanintézetek, hallatlan nevű és rendeltetésű közművelődési vállalatok vagy kezdemények: hanem az a romlásnak indult nemzeti jellem, fejetlenség és elégtelenség, tanügyi és irodalmi téren versenyző és dulakadó iparvagyság, mely nem tudni mikor, s mi hatást téve fog megszűnni. Ilyféléket okozó párt az, mely kezébe venné (vagy némi részben: vette) a haza ügyét, hogy vezesse azt világpolgáriason, — mi a korunkbeli nemzeties törekvésekkel egyenest ellenkezik, s egy most erősödő nemzetiségnek vesztébe kerülhet. Különben világpolgáriások a leghatalmasabb nemzetek sem akarnak lenni; tudván, hogy ezáltal kirugnák lábok alól a multat, a nemzeti élet, az erkölcsiség talaját.

Ugyhiszem, ez csak bővebb kimondása annak, mit a röpirat szerzője ért.

Halljuk tovább!

„E párt a magyar születési aristokratiát gyűlöli, a táblabírákat s az alföldi gensryt ázsiai elemnek gunyolja.“ Természetesen, nem az alföldi új birtokosságot, mely mostanában gyarapodik és terjeszkedik, — a nemzetiségnek a vegyülés általi erősödéséről szóló elmélet nagyobb dicsőségére s nemzetiségközi nyelv és jellem megállapítására; — hanem azt, mely egykor Bocskai és a Rákócziak háborúiban harcolt stb. Ezt van is ok gyűlölniök. Ez tartotta meg kiválóan az alkot-

mányt, a nemzeti jellemet, a tisztább nyelvet. — Csak azt jegyzem meg, hogy ha ezek ősei nincsenek, vagy nem olyanok: nem volna ma tere a „habaréék“ népnek, hol a „cultura“ nevében s demokratia és világpolgárság ürügye alatt handabandázzék. Az elnémetesedett, megosztrákosodott s szellemi sötétségbe süllyedt haza nem adna nekik kenyeret s bizony a nagy Germania sem. És még azt, hogy ennek az alföldi (és más vidéki!) nemességnek vannak ugyan bűnei s ezek közt bizonyos fajta u. n. tudományos culturától, kivált világpolgáriságtól való irtódzás, de e bűn oka, ha nem egészen, de nagy részben ama világpolgáris külföldi elemben van, mely ugy akarta meghódítani a műveltségnek, hogy egyuttal szabadságától, nemzetisége legfőbb kellékeitől akarta megfosztani. És ha vannak ilyen és másnemű bűnei, melyeket sajnálunk és szégyenlünk, nem esünk felöle kétségbe. Ilyforma bűnös közép nemesi osztályból köszörülte ki az idő szelleme — nemzeties jelleme teljes megmaradása mellett — a mai angol és német nemességet is.“

De legfontosabb e lap olvasóira nézve az utója.

„A protestánsok hazaszeretetét s a magyar nemzet jogai, a megyei önkormányzat és saját hitszabadságok érdekében vitt dicső harcaikat orientálistusnak, békekötéseiket phrasisnak nevezik s rájok azért hogy ők (csak a nép!) magokat par excellence magyar vallásuaknak tartják (csak nevezik!) irigykednek!“

Valóban így-e? Így kell lenni; mert az író kétségkívül sokak nevében, pártja érdekében, egyszersmind szellemében is beszél. Nem tehetni fel róla, hogy túlozzon, s ezáltal hűtlenül tolmácsolja pártja tudatát, érzéseit és irányát, — sőt túlzás által ügyét veszélyezze.

Ezt jelenti hát egynémely előbbi fellépés, melyet érteni is alig tudánk. Hogy az első Kákay egy conservatív lap tárcájában, négy-öt évvel ezelőtt, sajnálattal állapította meg, hogy hazánkban a katolikusok lelkiismerete a protestánsok által el van nyomva, hogy e nemzetre nézve nagy csapas, hogy kebelében a protestánság legridegebb formája, a reformált hitval-

lás gyökeresedett meg. Hogy egynémely tanférfi, ki német folyóiratokban nemzetünk művelődhetését, tudományos fogékonyságát méltóztatott tagadni s bennünket eszerént mutatott fel a külföld előtt, sok ideig a prot. magyar iskolákat s tanárokat tette volt gyalázkodása fő tárgyaivá. Hogy ama röpiratban is, mely a kezünk alatt valóra alkalmat adott, kiváló törekvés fordittatik arra, hogy a t. kormányférfinak protestánság iránti országos érdeme kisebbítették.

Tudomásul vesszük, hogy „dicső harcaink“ orientalizmus műve, s békekötéseink „csak phrásis.“ És azt a tudatlanságot is, mely a „magyar vallásu“ kizárólag népies nevezetet „irigylő.“ E nevezet csak a nemzeti nyelven tartott istentiszteletre vonatkozik, — korán sem jelent annyit, mint az örmény, görög stb. egyházak nevezetei, melyek állami és törvényes használatuak, fent és alant kelendők, nemzeti öntudatot és különködést sokkal inkább foglalnak magokban; holott ama szót művelt ember szájából nem hallani, s az irodalomban nem található.

Tudomásul vesszük, hogy van párt, mely a békekötéseket phrasisoknak nevezi. Ezek igéi pedig a nemzeti társadalmi és hit-szabadságot foglalják magokban. A zászlókat, melyeken irva vannak, már igen erős szelek futták Róma és Bécs felől; de mai napig sem tépték szélyel. És amely arányban dohog ellene a világpolgárias elem, ép oly szorgalommal és erélylyel fognak őriztetni, — ép oly mértékű gonddal fog feleink szívébe vésetni, az ami rajtok irva van. E zászlók alatt víttak a szabad tudomány, vallás és művelődés ügyeért őseink; e zászlók alatt honosodtak meg ezek őseink körében. Ezek alatt gyökeresedett meg itt Európa legkeletibb tájain a reformáció, a humanismus, a felsőbb oktatás, a lelkiismeret szabadsága — s fejlett ki azon nép jelleme, melyet a világpolgárias párt nem ismer és így nem méltányol, sőt inkább el szeretne temetni saját eszméinek terveinek, a külföldi eszmék salakjának s habarékának árjával.

Tudjuk kötelességünket. A tudomány teljes birtokába jutni, — a szabad tudomány gyökereit intézeteinkben, miután

őseink meghonosították, nekünk megerősíteni, — a tudományt szellemi életünkben gyümölcsösztetni. Evégre iskoláinkat úgy rendezni, hogy megadják a mi a tudományos fejlődésre valóban szükséges. Mi szükséges, azt mi régecskén tapogattuk és kutatjuk. Mi voltunk, kik 1790 körül az újításokat sürgettük, a nemzeti nyelvű oktatást meghonosítottuk, a bölcséleti szabadsabb irányt (Kant stb.) nyilvános iskoláinkban megengedtük. Az állat-, növény- és vegytan legelső tudományos írói a mi sorainkból kerültek. Mi engedtünk 1810 körül hallgatási szabadságot, péld. a debreceni főiskolában, felsőbb tanulóinknak. Mi terveztük s ha az idők zivatara engedi, létesítjük vala a 40-es években az első szabad tud. egyetemet; ugyanez években kezdtük behozni gymnásiumainkba a külföldi legjobb példák szerinti tanítást; ugyanez időben kiadván tanár- és tanítóképzésre tartozó s általában oktatásügyi pályairatainkat, — melyekért ma sem, szégyenlenők meg magunkat.

Érezzük hiányainkat. Őszinték vagyunk már vallási elveinknél, hitfelekezeti kormányzatunknál fogva. Őszinték egymás, nyíltak a nagy közönség irányában. Hiányaink között legfőbb a szegénység, mely nem engedi, hogy oly erővel és készülettel munkáljunk, mint az állam teheti. Másik a habozás, melyet jelen és jövő iránti bizodalmatlanság, az állami intézkedéseknek olykor rohamossága, olykor változékonysága okoz. Igazán megvallva, azt is látjuk, hogy az „új nemzedék“ tudományosságában sok felesleges cifraság, sok alanyi nézet, sok látszatos van: a tudomány luxusa, duzskálkodása, — sok mit „opinionum commenta“-nak kell tartanunk, kezd ilyennek tartani a külföldi higgadtabb tudományos világ is. Minket conservativekké tett a sok-százados tapasztalás; ezért nem idomitgatjuk minduntalan intézeteinket. Egyik nemzedék elmegy, a másik eljö; egyik szabadságot hoz, a másik ellenkezőt; egyik év vagy évtized ellene mond a másik tanainak. Van a minék élni kell és örökké állani; ilyek nézetünk szerint a tudomány alapi vagy előkészítő esmeretei, melyek lényegökben mindig azonosok, a tudományok módszere; a gondolkozni, nyomonzni tudó ész, — és a tudomány morálja: a szorgalom, a

meggyőződés szentsége. Ezek vezetnek a célra: a gondolkodásban önálló, esmereteiben biztos szellemre, s erkölcsi komolyságra és nemességre. Ezekkel igyekszünk s tudjuk és szoktuk felszólalni növendékeinket; azután átadjuk a világnak, hol feltárul előttök az eszmék, vélemények, nézetek árja hullámozása. Nagyobb részök megáll, jól megáll. És, hisszük, megállnak a mi iskoláink is.

• Erre kellene alaposan tudományos, lelkesmeretes és áldozatos tanítóink. Erre szerény, tudományos, lelkök mélyében erkölcsös lelkészeink. Mig és ha ezek lesznek, nem félünk az új arcu, nagyszavú ellentől, ugysem mint a régibbektől.

Virasztó.

IV.

Igazgatói jelentés

a máramaros-szigeti helvét hitv. lyceum állásáról 187 $\frac{7}{8}$. Olvastatott az 1878. évi június 30-án tartott zárünnepélyen.

Mielőtt egy évi pályafutásunk fáradalmai után megpihenni szétozlanánk T. Gyülekezet. Tanuló Ifju Barátim: az elválás, a búcsu ez órájában tisztem és kötelességem szerént egy rövid visszapillantást kívánok tenni a lefolyt esztendőnek azon jeleneteire, melyek munkálkodásaink adatait, mozzanatait foglalják magokban, hogy nyujtsanak azok képet arról, mikép használtuk fel az időt és alkalmat tisztünk teljesítésében, s miképen haladtunk s valjon haladtunk-e, mentünk-e előbb ugy az ismeretekben, mint az erkölcsi tökéletesedésben, avvagy elmaradtunk.

Az ily visszapillantások adják a kulcsot kezünkbe, hogy helyzetünket megismerjük; ezek az a tükör, mely olyan képet sugároz vissza, a milyen beletekintett; s mig egyfelől a csendes boldogság nyájas arca mosolyog belöle arra, ki az időt megbecsülte s a hivalkodást kerülte: másfelől megdöbbeneti lelkét a könnyelmű tékozlónak s intő szöveget

szól hozzá hallgatva is, hogy ideje fölkelni a tétlenség' álmából addig, míg az nem késő, mert az elszalasztott alkalom nem jő vissza többé soha sem.

Lefolyt évünk történetei között első helyen azt a változást említem meg, mely tanárkarunkat érte két derék tagjának tőlünk távozása által. Marikovszki Menyhért vált meg közülünk előbb, még a szünnapok alatt, a helybeli állami Felső Nótanoda igazgatójává neveztetvén ki közoktatási kormányunk által. Majd követte őt a tanév második havában Krüzsely Bálint jogtanár-társunk, kit a Tisza-melléki egyházkerület hívott meg Sárospatakra egyik üres tanári székének betöltésére. Érzékeny veszteség volt mindkettőnek távozása, kiket hozzánk egyfelől az évek során együttműködés, másfelől a collegialitás érzelmeiből fakadott s nőtt baráti szeretet csatolt, s valóban nem volt csekély a gond, hol találjuk fel az újabb erőket, a kik a tanári pályára természetesen felül annyi gyakorlati értasságot is hozzanak magokkal hozzánk, a mennyivel a távozottakban birt és rendelkezett tanintézetünk. Pártfogóságunk körültekintő gondossága a sikerre számítás reményével és hitével a jogtanári széket Kapu József ügyvéd ural, a középtanodait Dobay Sándor ural töltötte; s az az idő, melyet eddig tisztökben eltöltöttek, kezes immár és bizonyosság, hogy a remény valóság gá lett, s két új társunk méltóan fog állani a helyen, mely reájok bízott. Kisérje is szerencse és siker munkálkodásaikat folyvást és mindenkor, hogy a mint kiváló diszei voltak egykor e főiskola tanuló seregének, legyenek azok abban a tanári körben is, mely őket szeretettel és baráti szivességgel fogadta kebelébe.

Az ekkép kiegészített tanári kar ismét az előbbi évi 20 számban kezdette és folytatta munkálkodását teljes igyekezettel, lelkiismerettel és odaadással azon ifjak között, a kik a lefolyt évre e főiskola tanuló sorába vétették föl magokat.

Nyilvános növendékeink létszámában ez évre is növekedést jelenthettek. 187 $\frac{7}{8}$ -ben 293-an voltak. 187 $\frac{1}{8}$ -ban 306-an; így a szaporodás 13. E számból esik a jogakademiára 49 (több 11-gyel, mint a múlt évben), a

középtanodára 257 (több 2-vel, mint tavaly). Ide kell még majd soroznunk a bejelentett magántanulókat, a kik közül eddig 16-an teljesítették e vizsgálati köteleességeket, a többiek a tanév berekesztése után fogván e célból megjelenni.

E számból, fájdalom, kettőnek nem engedte meg végzete, hogy az év bevégzését megérjék. Mán Izidor az egyik 4-ed éves jogász, kit a kérlelhetlen halál május hó 23-kán zárt be abba a sirboltba, a hol nagy emlékü édes apja, Mán József főispán, nyugszik. Özvegy édes anyjának egyetlen reményét, mondhatnám, mindenét zárja magába az a koporsó, melyben az ifju szép lélek porhüvelyé nyugoszik. Tanárai, pályatársai meghatottan a nagy veszteség felett kísértük ki örök nyugvó helyére. Részvéteket kijelenthetem itt, e helyen is: de vigasztalni az anyai sebhedt szívet nem merem. Ember itt nem is teheti azt. Istennél van a hatalom. És ő meg is adja azt. — A másik halottunk 1-ső latin osztályu növendék Eckschmidt Viktor volt. Neki azonban kívánatos volt a halál. Szenvédéseinek, melyekkel küzdött a test, csak ez vethetett véget. Legyen csendes nyugalma a halottak országában!

Az iskolai élet legfontosb jelenségei közé tartoznak a vizsgálatok s azok eredményei, mint mutatói azon szorgalomnak és beható tanulmánynak, melyet a tanuló évfolytán kifejtett. E tekintetből

a) a jogakademián minden évben ujonnan levén szervezendők a vizsgáló bizottságok, a tanárokon kívül, a tanári kar előterjesztésére, kültagokul a következő jogi férfiakat hívta meg akademiánkhoz a közoktatási miniszter ur: u. n. Veréczy Lajos, Urányi Imre, Szabó József, dr. Mihályi János, Pásztor Dániel, dr. Dereano István, Timár Pál, Gál Sándor, Jakab Péter, Szilágyi János, Héder János, Várady József, Kricsfalusy Vilmos, Jelenffy Kornél, Várady Gábor, Berghoffer Vilmos urakat, a kik működésüket meg is kezdték. A vizsgálatok első határnapjain, e hó 10—20. napjai alatt, 9-en tették le az államvizsgálatokat, s 3-nak kivételével, a kik egysze-

rüen, a többiek kitüntetéssel képesítettéknek ítéltettek.

b) A közép tanodai osztályok felett 3 küldöttség ítelt Pásztor Dániel, Várady Lajos és Szarka József elnökeitek alatt, a melyeknek tagjait kormányzó-tanácsunk saját kebeléből nevezte ki. E küldöttségek e hó 21—28. napjai alatt végezték a vizsgálati munkát szigoruan, lelkiismeretesen, nagy súlyt fektetve arra, miképen fogta fel, sajátította el nemcsak az emlékezetben, hanem átértve, feldolgozva is a hallott, az előadott tárgyakat a tanuló. Vizsgálat alá 248 tanuló ment. Minden kifogás nélkülnek találtak a küldöttségek 204-et, ezek közt 50-et kitüntetéssel; a 42 többiek vagy 1 vagy 2 tantárgyból nem ütötték meg a mértéket, s ezekre nézve új vizsgálat rendeltetett el, fenhagyatván nekik további készületre a szünidő két hónapja, a mi, lelkiismeretesen felhasználva, fog is sikert eredményezni; mert bár némelyeknél a tehetség kisebb mértéke, részint a fejletlenség is az ok, mely e kedvezőtlen eredményt szülte: de csakugyan a nagyobb résznél a szorgalomnak nem eléggé szükséges mértékét constatálták a napi észrevételek, s így, ha a magabizallság egyesül az akarattal, a javulásra engedett idő még jó gyümölcsöt hozhat a most elmaradottaknak. A mi, kívánom, óhajtom is, hogy úgy legyen.

A tehetségek fejlesztésének, a gyengébbek erősítésének alig van hathatós eszköze, mint az önmunkáság. Ez hozta létre, mint mindenütt, úgy nálunk is az önképző intézeteket; ez ösztönözte az ifjak szellemi javáért buzgolkodó tudománybarátokat, hogy pályázati versenyekeket alapítsanak, melyek minden személyes érdeket kizárnak s jutalomban az azt igazán megérdemlőket részesítik. A Magyar irodalmi Önképző-társulat működését ismertetni fogja még ez ünnepély folyamában annak egyik tisztviselője; én csak a főiskola szokott évi jutalomtételleinek eredményét kívánom előterjeszteni.

A Nagy Sándor nevét viselő díjra ez a kérdés adott fel: Adassék elő Magyarország állapota az

Árpádházi utolsó király halálakor. Irassék le a trónvillongások története Károly s a többi trónkövetelők között Károly uralmának megszilárdulásáig. Két munka pályázott, melyek mind ketten oly jelesen, mind a tények csoportosítása, elrendezése, mind a jó nyelv tekintetében oly mértékben megfeleltek a kívánalomnak, hogy a bírálók mindkét munkát méltónak ítélték a jutalomra: s mivel ez alkalommal épen 2 jutalom adandó ki: mindenik mű 5—5 frttal véleményezettett kitüntettetni. A jelígs levelkék szerént a szerzők Marikovszky Béla és Zékány János 4. oszt. tanulók.

A Vámosy-jutalomra „Kálmán király élet-jellemrajza“ kívántatván: erre is két pályamű adatott be. Mindakét mű, mint a bírálat szól, gondos kidolgozásról, jó ítéltöhetésgéről tanuskodik, irálya is mind-kettőnek általanvéve eléggé korrekt és tömör. Tekintve azonban, hogy a 2-dik számu a történelmi részt részletesebben dolgozta fel s Kálmán jellemét jobban megvilágítva adja: a jutalmat ez érdemli meg, az 1-ső számu mellette dicséretre méltattatván. A jelígs levelek szerént a jutalmazott mű szerzője Metzler Gusztáv, a dicséretesé Szöllösi László V. osztályu tanulók.

A Balog-költészeti jutalom ez évben, a bíráló véleménye szerint, az egyetlen mű azt nem érdemelvén meg, nem adathatik ki, hanem csatoltatik a jövő évihez.

A b. Szentkereszty-jutalomra ez a kérdés tüzetett ki: Adassék elő, hogy Konstantinápolynak a törökök által 1453. lett elfoglaltatása minő eredményeket szült az európai népek fejlődésére nézve? Két pályamű adatott be. A bírálók szerént a 2. sz. mind a tárgy kimerítése, mind a felfogás alapossága, mind a kidolgozás rendszeressége, mind a stil szabatossága folytán felülmulja az 1-ső számot, így ez érdemli meg a jutalmat. Azonban az 1-ső számu is megérdemli a kidolgozásra fordított szorgalom miatt a dicséretet. A jelígs levelek szerint a jutalmazott mű szerzője Rényi Dezső, a dicséretesé Szabó József 7. oszt. tanulók.

A Kádár Mózes-pályadíjra kívántatott egyedirat az „Üvegről.“ A beadott két pályamű közül az 1-ső számú behatólag és alaposan van írva, a tárgyat részleteiben kellőleg kimeríti: forrásait értelemmel használja fel. Az egész kidolgozás önálló felfogást, biztos kezelést tanusít. Stílusa világos, érthető. Bírálok jutalomra érdemesítik. A 2-dik számú is komoly igyekezettel van írva; felfogása alaposítást, sőt némely részlet feldolgozásában meglepő ügyességet tanusít. Bírálok, ha volna miből, ennek is juttatnának egy kisebb jutalmat. A tanári gyűlés e bírálatok alapján megosztja a jutalmat úgy, hogy az elsőnek $\frac{2}{3}$, a 2-diknek $\frac{1}{3}$ -ad jusson a jutalomból. A jelírók levelek szerint az elsőnek szerzője Odor József, a 2-diknek Képesi Árpád VIII. oszt. tanulók.

Az önképzés eszközei közé kell számlálnom s mint izlést nemesítőt föl kell említenem a főiskolai dalárdát, mely ez évben szerveztetett újra, ellátatván a szükséges alapszabályokkal is. Elnöke Kardos Károly, karmestere Tóth János főelemi tanártársaink voltak. Működő tagja volt 54 a négy felső osztályból. Többször fellépett a társulat előadásával nyilvánosan az év folytán, s mindannyiszor teljes megelégedésére műértő közönségünknek. E nemes és jó irányu egyetel tapintatos és eredménydus vezetéseért nem mulaszthatom el, hogy e helyen is köszönetet ne mondjak úgy ügybuzgó tisztikarának, mint elnök és karmester uraknak.

Az a rovatunk, melybe a jótekonysági és segédkezési adatokat szoktuk hálával följegyezni, ez évben sem maradt üresen, mert csakugyan többen vannak, a kikeről ez alkalommal is megemlékezni alkalmam van.

a) Könyvtárunk gyarapításához járultak Draskóczy G. tanártársunk (300 k.), dr. Mósel Antal (100), Horváth Ödön, Jeles Jenő, Reviczki Károly, P. Szathmáry Károly, Boros Domokos, Nagy Lajos, Szarka József, Szalkai Lajos, Verbőczy István, Zilahi Sámuel, Eggenberger, Grimm és Horovitz, Lampel Rob., Kovács Béla urak, a Magyar tud. Akademia, a Franklin-társulat, a Máramaros kiadóhivatala összesen: 502 db. könyvvel; ezeken kívül Silber-

man Herman és Kratz Viktor urak egy-egy értékes földképet ajándékoztak.

b) Muzéumunknak érmekeket ajándékoztak Krausz Sándor, Veres Lajos, Héder Lajos, Kustán Péter, Semmler Viktor, Mascsekievics Sándor urak összesen 26 darabot.

Mindezekért kötelességemnek tartom nyilvánosan is kifejezni tanodánk nevében köszönetemet. És köszönetemet fejezem ki

c) azon nemes szentegyházaknak is, a kik ünnepi jótevékenyekben részesítették szegényebb sorsu növendékeinket. Ezek az egyházak a lefolyt évben voltak Sziget, Hosszumező, Técső, Visk, Huszt, N.-Szöllős, Halmi, F.-Almás, T.-Ujlak, T.-Ujhely, Mátyfalva, Udvari, Péterfalva, Tivadar, A.-Megyes, T.-Váralja, Apa, Batiz, Lázári, a kik ez évben 1173 frt. 43 krral járultak e segedelmezéshez, melyben 20 felsőbb és 13 alsóbb osztályu tanuló részesült.

d) Végre fogadják köszönetemet azok a jótevők is, a kik a végből bocsátották rendelkezésünk alá becses adományait, hogy azokkal azokat tüntessük ki, a kik egy vagy más tekintetben magokat az év folyta alatt a többiek felett megkülönböztették. Ily célu ajándékokkal járultak e nap ünnepélyesítéséhez Várady Gáborné, Várady Lajosné urnők, Várady Gábor, Szabó József, Kutka Kálmán, Kaufman Ábrahám, Dobay Sándor, Zichermann Mór, Dávidovits Adolf urak részint pénzben, részint könyvekben.

— Ezek voltak azok az adatok, T. Gy. Nemes Ifjuság, melyekben a lefolyt év történeteit vázolni igyekeztem. Most immár nincs egyéb hátra, mint búcsut mondani az ó-évnek, s reménnyel várni az ujnak elkövetkezését.

Ti, a kiket úgy bocsátunk haza a szüléi hajlék falai közé, hogy még visszajövendők vagytok, csak utra-való jókívánságomat fogadjátok. Isten hozzon vissza; s mikor visszajöttök, azzal a biztos hittel jöhettek, hogy bennünk gondos, javatokért égő, szerető atyákat fogtok találni.

A kiket jövő pályátok iránya másfelé visz, a kikkel nem találkozunk többé e falak között, ti, végkép elválandók, vigyé-

tek magatokkal intelmünket, jóra buzdításainkat, melyeket tőlünk hallottatok. S annak a szeretetnek, melylyel földi szüleiteket karoljátok, juttassátok legalább egy részét ennek az Alma maternek, ennek a lelki anyának, mely szellemi részeteknek volt ápoló, fejlesztő, mondhatni, megteremtő anyja. Az Isten vezéreljen utaitokon mindenhova!

S midőn a T. Gyülekezetnek is megköszönném figyelmét, melynél fogva az ünnepélyünkön megjelenni szives volt, azzal zárom be előadásomat: Isten adjon virágzást e főiskolának továbbra is, hogy lehessen és legyen még századokon át ápolója, terjesztője a hazaszeretetnek, igaz tudománynak és józan világosságának.

Szilágyi István,
igazgató tanár.

V.

Emlékezés Boeskey Istvánról.

A sólyomközi váromladék mellől.

A kor, amelyben élünk s melyet egyházi és iskolai közéletünkre tekintve is nem a nyugalom és szabadság, hanem sok tekintetben a háborúság és szorongattatás korának nevezhetünk; az idők, amelyeket meg kellett érnünk, s melyek a nagy apostol Pálként valóban „gonoszok“-nak mondhatók, mert a jellemeik megromlásának s az erkölcsök gyászos elhanyagolásának pusztító nyavalyáját már egyházi és iskolai életünk mezéjén is szétterjesztették, s ezek felett még épen a hely is, ahol e közelebbi napokat töltöm, egyiránt inditanak, hogy legalább néhány percre és egy pár szóval megemlékezzem egyházi életünk küzdelmes de lelkesítő szép multjának egyik nagy lelkü de szomorú végsorsú hőséről Boeskey Istvánról. Oh vajha figyelemmel elolvassák ezen igénytelen röpke megemlékezést legalább azon tisztelt lelkésztársak, akik ama „hajdu vitézek“ maradékai között hirdetik az örök ígét, akiknek kemény csatákban megedzett fegyvere, egyik fő eszköz volt arra, hogy a Boeskey István küzdelmei magasztos céljo-

kat felette nehezen bár, de elvégre mégis csakugyan elérhessék.

Emlékezzünk tehát a tudományosság s a nálunk most különben is csaknem halálra vált egyházi közéletre hatás minden legkisebb igénye nélkül, csak mintegy bizalmas körü történelmi társalgásként legelőször is azon helyrajzi pontocskáról ahol én most, e sorokat papírra vetem. Oly vidék és oly pont ez, ahonnan a szemnek minden pillantása azon sötét bükk erdőkkel borított bércekre eshetik, amelyeknek egyik hatalmasan elzárt s maga a természet által rendkívüli erőddé alkotott völgyi oldalán állanak azon s ólyomköi várnak ma már csak tisztos omladékai, amelyből Bocskay István 1604. október elején, a reá nézve igen sokszor történelmi fontosságú és szerencsés pénteki napok egyikén, kevesed magával kiindult, hogy az alkotmányos szabadságot, magyar nemzetiséget és protestantismust végső kiirtással fenyegető Barbiano ellen, a hajdu és más magyar vitézek élén harci sikra szálljon. — Oly vidék ez, ahonnan a kisebb magaslatokról is, tisztán látható a Váradra vezető valóban mintaszerű országot mellett Mező Telegd, amelynek református templomi sirbóltjában nyugosznak nemcsak a magyar kálvinizmus egyik főuri megalapítójának a Béza által különösen tisztelt Telegdi Miklósnak, hanem épen Bocskay István nejének Hagymási Margitnak, — ha jól emlékszem a hatalmas Telegdi család egyik közel rokonának, — hamvai is. Könnyen láthatjuk innen, Mező Telegd közelében Örvendet, a magasztos jellemű s nagy lelkű Örvendi Pálnak Bocskay egyik leg-hivebb emberének szülő hazáját, majd birtokát. Tekintve vagy gondolva pedig, a szép Körösvölgynek Váradhoz vezető nyílásán, észak és nyugot felé az Érmellékre és az amelletti sík tájakra, oly történelmi értékű helyekre találunk Bocskay korából, amelyeken, kivált a mai bus időkben,

„Ügy hull reánk a szebb idők emléke
Mint sirhalomra a tépett virág.“ (Petőfi.)

Emlékezzünk ezekről s különösen magának Bocskay Istvánnak honfiui jelleméről is, egy kissé részleteseb-

ben, és pedig már, legalább egykét főponton a Bocskay István és Illésházy István közt váltott azon nagyfontosságú levelek alapján, amelyeket a Történelmi tár című évnegyedes folyóiratban, a jelen évben tett közzé derék történettudósunk Szilágyi Sándor.

Közönségesen tudva van, hogy Ferdinánd de különösen Miksa király és császár korában, rendkívül erőt vett a protestantizmus mind hazánkban, mind az osztrák tartományokban. A köznemesség mind, a fő nemesség pedig egy-két család kivételével szinte egészen a reformatio híve volt. Ezek közül voltak az ország zászlósai. Számos írók kifejezése szerint hárminec protestánsra csak egy katolikus esett már. Nagyon jellemző, hogy maga Miksa, midőn magyar királylyá koronáztatott s az érsek olvasta előtte a szokott esküformát s abban a boldogságos szüzet és minden szenteket — Beatam Virginem et omnes Sanctos, — égy ígét sem szólott ezekre, hanem ezek helyett egyedül az evangéliomot hangoztatta teljes erővel. Az érsek megállott s megdöbbenve némán nézett a királyra; ez pedig élesen reá kiáltott: Pergite! Nyilván mutatja ez, hogy Miksa teljességgel nem volt többé hű katolikus. Ő alatta a protestáns vallás nemcsak szabadon hirdettetett és mély gyökeret vert, hanem a római katolikus vallással jó részben egyenjogúságot is élvezett, aminek egyik kétségtelen bizonyítéka az, hogy a protestáns lelkészek is rendszerint élvezték az állami javadalmakat. Így volt ez egy ideig még a Rudolfuralkodása alatt is. A minap voltak kezemben és pedig eredetiben 1583-ból Mocsi Pál fegyverneki, és Tiszavarsányi András kömlei protestáns lelkészek nyugtái, melyekben igazolják, hogy a királyi tizedszedőktől a szokásos negyedét megkapták. Ily nyugták nagy számmal találhatók a kamarai országos levéltárban a XVI-dik századból. A negyedbeli jövedelem pedig nemcsak búzából s más szemes életből, hanem bárányból s más használható állatok fajzataiból is állott.

Rudolf alatt, a VIII. Kelemen pápa által létrehozott protestáns-irtó fejedelmi szövetség következtében, a jezsuiták s

általában a klerus nagymérvű és rendszeres közreműködése kíséretében, már 1597-ben elkezdődött az üldözés. Együtt járt ezzel, mint rendszerént szokott, az ország alkotmányának s általában a polgári szabadságnak nyílt erőszakos elnyomása is. Mindkét rendbeli üldözés ellen erélyesen panaszt emeltek a rendek, az 1604-dik évi országgyűlésen, de minden siker nélkül, sőt Rudolf különösen a vallásügyi panaszokra azzal felelt, hogy az országgyűlés eloszlása után, saját kénye szerént, merőben törvénytelenül a már kész törvénycikkekhez egy 22-diket tóldott, melynek veleje semmi egyéb, mint a protestáns vallás és egyház teljes kiirtásának nyílt proklamálása, illetőleg elrendelése.

A kiirtás fő végrehajtójává a császári hadak fővezére Gróf Belgiojoso Barbiano Jakab János neveztetett ki, aki azelőtt karthauzi szerzetesfőnök volt Rómában, most pedig, külföldről fogadott igen számos zsoldos hadak élén Kassán s annak vidékén tartózkodott. Legelső nyilvános üldözési ténye a kassai nagyszerű templomnak az evangélikusoktól erőszakos elvétele és a klérus kezébe átadása volt. Kassáról indult ki hadaival az alföldi tájak felé s miután azt hirdette, hogy a török ellen megy, nyilvános felhívására a Tisza táján, számos hajdu vitézek is állottak zsoldjába, akiket azon korban így jellemeztek: „csak a hajduknak adjunk zsoldot, mind atyjokat anyjokat levágathatjuk velek, ha a zsold mellett szabad nyereséget is adunk nékiek.”

Barbiano, már utjában protestáns templomokat foglalt, a református papokkal különös embertelenséggel és lealázólag bánt; Biharmegye felé közeledve pedig nyilván kimutatta, hogy a merőben alaptalanul felség árulással vádolt Bocskay Istvánnak, akinek pedig ő fogadott fija volt, minden törvényes eljárás mellőzésével, nyílt erőszakkal élete és vagyona ellen tör. Bocskay éppen Erdélyből haza felé térve, utközben értesült az őt fenyegető nagy vész felől. Nagy hirtelenséggel szent jóbi várában terem tehát, azt lehetőleg megerősíti s védelmét Frater Istvánra és Székely Ferencre bizza. Innen másik közeli várába Kerekibe megy, annak védműveit is

rendbe hozza s parancsnokául Örvendi Pált nevezi ki, — „stabilis, firmo et magno animo, memoriaque dignum virum.“ Bocskay maga nyilván mondja, hogy ő megrémült Barbiano-nak több mint tizezer harcedzett emberből állott kész seregétől, s miután maga sem gondolta azt, hogy említett két vára sokáig tarthassa magát, kevesed magával harmadik várába, a sólyomköi sziklavárba vonult, amely már természeti fekvésénél fogva a legnagyobb sereg ellen is sokáig védelmezhető volt. E vár omladékait magam is megnézegettem nem régen. Bejárás hozzá voltaképen csak egy szűk nyíláson van. Ezen belől nem messze buzog ki egy hatalmas jéghideg forrás a rideg kőszikla falból. Ennek közelében lehetett a pálos remetéknek azon 1361-ben alapított zárdája, a mely a régi emlékekben „de sub Buzgó, prope Sólyomkö castrum“ jellemzéssel szokott említettetni és Szent Miklósról neveztetett. E zárda, hihetően a reformáció elterjedésével szűnt meg; de maga a vár, az általam eddig ösmert nyomok szerint még a II. Rákóczy Ferenc szabadságharcai alatt is fenállott s csak ezek megszűntével romboltatott le. — Oh mily szép meditatio-kat irhatna egy magyar protestáns Volney e romok felett!

Bocskay Sólyomköből, követői által egyenesen felszólítá a Váradon tartózkodó Barbiano-t, hogy a törvény rendes útján, bármely percben kész az ellene emelt felségárulási vádra megfelelni; ez ügyben tehát ne a fegyverhez, hanem a törvényes bíróhoz forduljon. Barbiano azonban tudni sem akart erről s nyíltan kimondá, hogy itt nem a hosszadalmas törvénykezés, hanem egyenesen a fegyver fog dönteni. Látván Bocskay hogy itt a hadi vész el nem kerülhető, féltettebb kincsei nagy részét a z s á k a i várban, melynek ura akkor Géczi Péter özvegye volt, ennek engedelmével a lehető legrövidebb idő alatt elrejtván, ismét visszavonult a sólyomköi várba.

A szent jöbi vár nagyon kevés ideig tartotta magát; a Barbiano emberei által támasztott azon álhír folytán, hogy Bocskay a törökhöz menekült, minden harc nélkül feladta magát. A kerekii vár ellen hatalmas ágyukkal s más ostromszerekkel vonult Barbiano egyik főtiszte Koncin Cyprian, de itt

már Örvendi Pálban, a vár parancsnokában emberére talált. Több napon keresztül keményen folyt az ágyutüz mind a várból mind a vár ellen. Egykor Örvendi Pál oly ügyesen célzott, hogy Koncinnak legfőbb ostromágyuját tökéletesen leszerelte s az ellenség megszégyenülve sompolygott el a vár alól.

Örvendi hirasására Bocskay, kevés számú fegyveres embereivel együtt rögtön Kerekiben termett. Itt a cél már nem az volt, hogy a vár védelmét tovább folytassák, hanem az, hogy minél több sereget gyűjtsenek s nyílt mezőn álljanak szembe a császáriakkal. E célból legelső teendőjük a hajduk megnyerése volt, ami Örvendi Pál igen ügyes és erélyes közreműködése folytán csakhamar és könnyen sikerült. Örvendi parancsnoksága alatt ugyanis, már a vár védelménél állott mintegy 300 épen Kerekibe való hajdu, akiknek családjuk most a vár alatti faluból a várba menekült. Ezen hajduk szolgáltak kezdetben közbenjárókul a Barbiano alattiakhoz, akiket szinte nem volt nehéz már megnyerni, mert Barbiano rosszul fizette őket. Egyszer a többek közt, zsóld helyett Debrecen városának kirablását ajánlotta és ígérte nekik, amit már magok a hajduk sem fogadtak el, lévén ők, mint becsületes kalvinista emberek, Debrecennel együtt a „magyar hit“-en. Mint ilyenek, különösen az Örvendi Pál felvilágosításai folytán, azt is belátták már, hogy Barbiano miatt épen az ő vallásuk, hazájok és nemzetök is veszélyben forog; „megtudták azért, — mint az egykoru Sepsi Lackó Máté mondja, — hogy hol halász Jakab János és mit akar, ezt mondván egymásnak: nem török vár Szent Jób sem Kereki, hogy azokat veszi meg és azokat szállja meg; más a dolog; nem tréfa ez, módot kell ebben találni; idejé már a tromfot megütni.“

Igy állottak a hajduk Bocskay István zászlója alá és zsoldjába és pedig az utolsó órában már; mert Barbiano Adorján mellett a Szent Imre és Szilárd közötti völgyben táborba szállott s egyesült ott a Sennyei Pongrác vezérlete alatt állott erdelyi sereggel, s épen várt egy már alig egy pár mértföldnyire lévő hatalmas német segéd sereget is Petz János vezérlete alatt, aki legközelebb, az épen akkor nagy inséggel küz-

dött Debrecen városától iszonyu fenyegetések között tizezer tallér sarcot zsarolt, de csak nyólcezeret kaphatván, a hiány miatt két szenátort vasra veretett. Ezt a segédsereget támadta meg Bocskay, az 1604-dik évi október 15-dik napjának kora hajnalán, egészen váratlanul, az akkor pusztán állott Álmosd falu mellett Diószeg felől. A magyarok a németeket igen kemény meg-megujoló harc után, néhány óra alatt mind levágták, — ad interneccionem delevimus, mondja maga Bocskay, — a vezért Petzet pedig elfogták. Némely történetíró mint pl. Fessler azt véli, hogy Bocskay maga ezen első csatában jelen sem vólt, hanem Debrecenben várta be annak lefolyását. Ezen nézet nem bir alappal, mert ha azon kész beszédek, amelyeket Bocskay, Bethlen Farkas illetőleg az egykoru Szamosközi István történelmi előadása szerint, közvetlen az ütközet előtt és annak folyamán a magyar vitézekhez tartott, nem veszszük is szóról-szóra kész valódiságoknak, hanem Livius és más római történetírók utánzásának: egykoru hiteles adatokból tul van minden kétségen, hogy Bocskay személyesen jelen vólt e harcban s ő maga intézte és vezette azt; hanem igenis a harc után a temérdek zsákmánnyal megrakodott sereggel együtt Debrecenen vonult keresztül s itt fogadta Kassa városának követeit, akik őt a hozzájuk való bevonulásra ünnepélyesen felkérték.

A Petz serege, a Barbiano vezérlete alatt állott összes császári seregnek leghivebb és legerősebb része vólt. Nem csuda tehát ha a kevély de gyáva olasz, seregével együtt rendetlen futásban keresett menedéket Kassa felé, de e városnak kapui ő előtte bezárultak már. Ezentul az egész téli időn keresztül, változó szerencsével folyt a harc. A császáriak részéről uj válogatott sereggel az átkos emlékü kegyetlen Básta küldetett a magyarok ellen. Ez is szorítottatott lassanként kifele a hazából; tavasszal pedig Pozsony alatt nyílt harcban végképen legyőzték őt Bocskay harcosai, nemcsak, hanem egy rész Morvaországba, másik alsó Ausztriába és Stiriába áttörve tüzzel vassal pusztították az osztrák tartományokat. Így történt az, mint egyik nagyfontosságú oklevelében maga Bocskay

mondja „hogy a császári Felség, bizonyos követek által békességet kért a magyar nemzettől s a polgári és egyházi szabadságot teljes épségben visszaállította,“ — de fájdalom mindez csak kényszerüsből, nem őszinte lélekkel, hanem szinből s kevés időre történt!

Bocskay Istvánnak a magyar haza polgári és vallási szabadságaért vívott küzdelmei sokkal nehezebbek, sujjosabbak és válságosabbak voltak, mint pl. akár a Bethlen Gábor akár az I. Rákóczy György küzdelmei. Hogy mily árva és elhagyott volt hazánk, nemzetünk és vallásunk helyzete akkor, midőn Bocskay István fegyverfogsra kényszerült, azt az egykoru református pap s krónika író Sepsi Lackó Máté következőleg adja elő: „Ez időben a magyar keresztyénség (értsd a protestánsokat) minden külső emberi segítségtől megfosztatott vala. Nem vala kire szemeit óltalomnak okáért függeszteni; csak sóhajtunk, bánkódunk és az Istenhez ö Felségéhez foháskodunk vala. Sem várainkban nem bizhatunk vala, mert az ország házában mind idegen praesidiariusok vóltanak gyalogok és lovasok; sem hadainkban nem, mert az ország és nemzet óltalmára seholy egy csöp had sem vala.“

Ne feledjük, hogy Bocskay, ekkor még nem vólt erdelyi fejedelem s a biharmegyei főispánságot sem viselte már; tehát tekintélyes, gazdag, művelt és tapasztalt ugyan, de azért mégis csak egyszerű főúr vólt ő, minden országos köztekintély nélkül; életkoránál fogva sem számithatott a véneket megillető tisztes koronára, mert midőn a magyar szabadságharc vezéri zászlóját felemelte, nem vólt több 47 évesnél.

Rendkívül sujjos és válságos vólt e harc, mert ettől függött a magyar haza alkotmányának, a magyar nemzetnek s a protestáns vallásnak és egyháznak nem csak bizonyos ideig való sorsa, hanem egész élete is. Nagy szó, de kétségtelenül igaz!

Valami különös s főként magyar emberre nézve mélyen elszomorító az, hogy noha magának az osztrák uralkodó háznak tagjai, már a Bocskay korában is elősmerték azt, hogy

dynastiájok Magyarország nélkül fen nem állhat: a bécsi politika, kétségenkívül elfogult és gonosz tanácsadások következtében, mégis folyvást ellensége vólt Magyarországnak, azaz hogy, vóltaképen nem az országnak mint ilyennek, hanem csak a protestantismusnak és az azzal hazánkban elválthatatlan életerős kapcsolatban és szoros érdekközösségben állott magyar nemzetiségnek és alkotmányos szabadságnak. A reformátzió és a protestantismus, hazánkban is az evangyéliomi, ős keresztyénkori és klasszikus hajdankori eszmények felé törekedett. Oly törekvés, mely minden lehelletével szabadságot, haladást s más eféleket követel, oly törekvés, mely a magyar nemzet geniusával benső rokonságban van, de amelyet sem a római katholicismus sem a politikai absolutismus soha nem türhetett.

Illésházy István, aki mint morvaországi birtokos, az osztrák viszonyokat is nagyon jól ösmerte s a bécsi békekötésnek csakugyan legfőbb eszközlője lón az udvarnál, Bocskayhoz intézett legelső levelei egyikében 1605. jun. 6. részletesen rajzolván a helyzetet, írja a többek közt, hogy mult május 11-dikén az uralkodó ház négy hercege audientían lévén Rudolf császárnál, kérték ezt, hogy a magyarok elleni harcokat szüntesse meg, „mert ha Magyarország elfogszakadni az ausztriai háztól, semmivé leszen az ausztriai ház.“ — Illésházy azonban mindemellett is erélyesen inti Bocskayt, hogy a Bécsből származó szép ígéreteknek ne higgyen egy könnyen, mert „az császár a maga fogadásit, obligatioit, inscriptioit meg nem tartja;“ s mondja ki bátran a császárnak is, hogy a mostani keresztyén vérontásnak s a Rudolftól való elszakadásnak okai sem Bocskay sem a magyarok, hanem „az kamara, az ki az országnak minden törvényeit, szabadságát elrontá, s az papi tanács, az kik löjkünkben, hütünkben fegyverrel és nem tanítással kergetének;“ oka a vésznek épen maga Rudolf is aki „még most is fegyverrel tüzzel persequálja az szegin országot, égeti és rontja ő felsége, kit nem öléggé sirathat és bánhat az szegin magyar nemzet, hogy az ő királyjok, gondviselőjök és

atyjok, ilyen nagy haraggal és keménységgel nem szünek meg rontani kergetni az ő hiveit.“ stb.

Nyiltan és egyenesen vallja Illésházy, hogy e mostani harc, a magyar nemzetnek élet-halál harca; „ha az végét nézzük ennek, ha veszítjük, az egész magyar nemzet semmivé lesz és elvész.“ Azt is előadja, hogy Rudolf a lengyel királynál is kérvén segílyt a magyarok ellen, indokul ezt is felhozta: „ezféle föltámadás minden királyon megeshetik subditusától, méltó azért hogy minden király és fejedelem segítjen ehez, hogy az magyarokat mind eltöröljék: példa legyen egyebeknek is.“ Ily válságos pontra jutván a magyar nemzetiség, szabadság és protestantismus sorsa, nem csuda ha, — mint maga Boeckay is mondja — „most az magyar nemzetség hűtinek és törvényének szabadságát az török patrocíniumjával kereste;“ nem is kell szerénte e pártfogást a jövőre nézve sem le ráznunk, mert önmagunk a bosszuálló és zsarnok némettel szemben szabadságunkat sokáig fenn nem tarthatjuk.

Igen számos ily tartalmu s teljes hitelü nyilatkozatokat hozhatnánk még fel nemcsak magától Boeckaytól s más tekintélyes egyesektől, hanem köztekintélyü hivatalos testületektől és gyűlésektől is. Csak azok is azonban amelyeket az ágostai hitvallásu, s Boeckay iránt valami benső rokonszenvvel épen nem viseltető, néha-néha tul a rendén is mérsekelt és vigyázó Illésházytól felemliténk, kétségtelenül mutatják, hogy rendkívüli nagy vész fenyegette ekkor a magyar nemzetet.

Ily vésszel szemben, oly magasztos jellemre vólt szükség, mint amilyen a Boeckayé, amelynek fővonása, a bármely percben önfeláldozásra kész hazaszeretet.

Tudjuk, hogy még a nem rég mult időkben is, minden valamire való művelt embernek vólt egy symboluma, amely az ő életének legfőbb eszméjét, legsarkalatosabb elvét fejezte ki. A Boeckayé ez vólt: Dulce est pro patria mori. Leveleinek egy pár helye igen szép és mély érzéssel illusztrálja e jelszót.

Illésházy az ő képviselő társával Mladosevith Horváth

Péterrel együtt 1606. február 4. írja Bécsből Bocskaynak, hogy a békekötési előmunkálatok rendkívül nehezen haladnak; a vallás ügyét sehoggy sem akarja a bécsi ellenfél a békekötés cikkei közzé felvenni; emellett nagyon sujjos vádakat emelnek Bocskay és hivei ellen, mind a török szövetség mind a hajduk ausztriai pusztításai miatt. stb. Bocskay az efféle vádakra, amelyek már korábban is ismételve hangzottak, 1606. febr. 6. tüzetesen válaszolván tagadja azt hogy ő magyar várakat ígért s adott vólna a töröknek s magyar vidékek hódolását mozdította vólna elő; — ezt nem tette, noha a törökök némely várakért nagy summa pénzt ígértek neki; azt pedig a legbiztosabb adatokból igenis jól tudja, hogy az osztrákok mostanában is, titokban külön bekét akartak kötni a törökkel még pedig olyat, amelyből a magyarok mindenestől ki legyenek zárva s ez esetre Rudolf már oda is ígérte Váradöt a töröknek; ennélfogva ő, jobban hisz a töröknek mint az osztráknak s azt mondja, hogy „csak mü magy a r o k l e g y ü n k e g y m á s n a k i g a z a k, e g y e s e k é s k ö v e s s ü k a z e g y e n e s u t a t, m e g l á t j a a z t K e g y e l m e d, h o g y s e m m ü, s e m a z m a g y a r n e m z e t s é g a z t ö r ö k n e k h o z z á n k v a l ó k ö t e l e s s é g é b e n é s m e g i g é r t j ó a k a r a t j á b a n m e g n e m f o g y a t k o z u n k.“ Általában pedig az uralkodó házzal való viszályra, Erdély jövendőjére s a békekötés egész ügyére vonatkozólag, következő nagyfontosságú végleges alapnézetét fejezi ki:

„Vagy halasztják azért ő Felségek, vagy nem, ezekről való ultima resolutiójokat, de minden bizonynyal és kevés szóval mondván, az mi elménket Kegyelmed ez dologban így értse és magában tökéletesen elhigyje, kihöz képest, az dologot is ot fön Kegyelmed erre a célra és fundamentomra építse. Az mi életünknek jobb részét mü immár eltöltöttük, az mi hátra vagyon benne az igen rövid; ha mind öröm lenne is az, vagy ha mind keserűség és bánat lenne is, nem sokat tenne. Az mely tásk a egyszer az mi nyakunkat és az magyar nemzettség nyakát igen megcsiszolta vala, kinek hordozását igen elis untuk vala, semmiképen nyakunkra azt bizony, ismét ujolag nem vehetjük, készek vagyunk in-

kább egy nap s egy órában mind azt, mind a többit egyszersmind a földhöz ütnünk, hogynem ujlag azt a táskát nyakunkra vennünk. — Az halál, csak egy halál és arra anélkül is reá kell mennünk. Inkább akarjuk pedig ez életünket oly helyen és okokért elfogyatnunk, az kivel hűti, nemzete és hazája szerető embernek örök emlékezeti megmaradhat, hogysen csak ingyen a nélkül is kimenni ez világból. — Meggondolhatja Kegyelmed, mit mondana jövendőben is az posteritas, mü felölünk, ha az én magyari nemzetemnek ilyen hozzám megmutatott jóakaróját, kire már választattam, Istennek enyi szép áldását, hogy ilyen szép tartományokat és erősségeket kezembe adott, magamról mód nélkül leráznék“ . . . . „Kegyelmeteket szeretettel kérjük, mutassa oly hűséges és hasznos gondviselését ez dologban, hogy hazánk és nemzetünk javát, mint ilyen nagy ügyben, ügyeközzék minden jó véggel hagyni; kiért nemzete között maradhasson meg örökké az Kegyelmetek jó hire, neve és emlékezeti. Mi is pedig hazánk és nemzetünk javának keresésében való jó ügyekezatünkért és kezdett szándékunkért söt eddig nem kicsin haszonnal megmutatott szolgálatunkért is, ne kényszerítettünk gyalázattal menni koporsónkban, mert Isten velünk lévén, azt bizony örömet, minden tehetségünkkel eltávoztatjuk.“

Nyilván mutatják e szavak, hogy Bocskay István tisztán látta s mélyen érzette a helyzet sujját és válságos vóltát s készebb vólt hitének, nemzetének és hazájának szabadságaért és jóllétéért a csaták mezején dicsőséges halált halni inkább, mint ismét felvenni a szolgaság táskáját s gyalázattal menni koporsójába! Oly jellemvonás ez, amelyet a klasszikus hajdankor legdicsőbb honfiaihoz vagy a legkitünőbb keresztyén hősökhöz is méltónak tarthatunk.

Ugyancsak Illésházyhoz 1606. július 2-dikán irott leveleiben különösen azt sürgeti, hogy az ország végvárait semmi szin alatt sem kell ide-oda ajándékozgatni, hanem mind megtartani saját rendelkezésünk alatt, mert azokra a magyar haza fentartásának érdekében elmulhatlan szükség van. Ezt aztán

bővebben következőleg indokolja: „tudjuk azt, hogy az mi nemzetségünknek több hazája ennél soha nem létszen s nincsen is, más minékünk az övét nem adja. Kiért az sem volna eltűrhető kárunk hogy enyi sok erősségek és ilyen szép tartományok más kézben akadjanak. De ha azt megtekintjük mi végre cselekedjék és mi okon kedveskednének ők az mi édes hazánknak elsenkelésével, tudniillik hogy mi rajtunk kedvük szerént állhassák meg bosszujokat, vérünket, életünket, kit sok üdőtől fogván szomjuhoztak elfogyaszszák és nevünket is egész nemzetségünkkel együtt ez földről kitöröljék, — megítélheti akárki ez világon, ha illik ez keresztyén fejedelmekhez, mely dolog nemcsak az mi szegény nemzetségünknek örök romlására, de az egész körösztvényiségnek is megmondhatatlan kárára követköznék.“

Itt is kifejezi tehát Bocskay, hogy a bécsi politika végcélja vóltaképen nem más, mint a magyar hazának eltörlése és a magyar nemzetnek kiirtása; pedig ennek a „szegény“ nemzetnek ezen kívül más hazája nincsen és nem is lesz soha. — Mily szép, hogy már harmadfél századdal ezelőtt érezte azt nemzetünk egyik nagy hőse, ami a művelt magyar ember honszerelmének egyik legfőbb alapját alkotja, t. i. a magyar haza és nemzet egyedüliségét, testvértelenségét és árvaságát, -- amelyekről a magyar nemzeti dicsőség nagy költője Vörösmarty is oly szépen énekel:

„A nagy világon e kívül
Nincsen számodra hely,
Áldjon vagy verjen sors keze,
Itt élned halnod kell.“

„Néz nyugotra, borus szemmel néz vissza keletre
A magyar, elszakadott, testvértelen ága nemének;
A könyörű eget, a földet vizsgálja, hiába!
Nem leli meg nagyait.“ . . . .

Az imént idézett levél kelte után már fél évig sem élhetett Bocskay. Egyik bizalmas főemberének, a titkon római

hitre tért Kátay Mihálynak lassu mérgezése következtében elhunyt Kassán, 1606. December 29-dikén Péntek napon, életének 49-dik évében. A halálára írott latin s különösen magyar gyászénekek, valamint ravatali lobogójának szép latin felirata is, nagyon megérdemlik, hogy az illető tanulóifjuság közelebbről ösmerje őket. Különösen a magyar versek, egyéb azon korbeli s még korábbi darabokkal együtt, nyilván mutatják, hogy mind költészetünk mind általában nyelvünk s irodalmunk oly szép fejlettséggel birt már akkor, hogy pl. Pázmánról mint nyelvünknek és irodalmunknak korszakot alkotó reformátoráról vagy fejlesztőjéről alaposan szó sem lehet.

Halála előtt 12 nappal nagyszerű végrendeletet tett Bocskay, amelyben számos megható pontok hirdetik az ő vallásos és honfuii érzületét. Nyilván vallást tesz a szent háromságról, saját bünös voltáról, a Krisztus váltságáról, annak végzetetlen érdeméről, a feltámadásról s a jobb életről. stb. A haza és nemzet sorsára vonatkozólag mind általában s mind különösen Magyarországra és Erdélyre vonatkozólag rendkívüli nyomatékkal ajánlja az egyetértést. „Valameddig pedig — ugymond — a magyar korona ott fent, nálunk erősebb nemzetségnél a németnél lészen és a magyar királyság is a németeken forog, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fentartani, mert nekik javokra óltalmokra lészen; ha pedig az Isten adná, hogy a magyar korona Magyarországbán, magyar kezéhez kelne, egy koronás királyság alá, — úgy az erdélyieket is intjük, hogy attól nem hogy elszakadnának, vagy abban ellentartanának, de sőt segéljék tehetségek szerént és egyenlő értelemből azon korona alá a régi mód szerént adják magokat.“ Bocskay tehát még nem tartotta lehetetlennek, hogy eljő valaha azon általa is ohajtott idő, amelyben a két magyar hazának a magyar nemzetből lesz koronás királya.

Megemlékszik Bocskay, végrendeletében, a váradi és debreceni kollégiumokról is. Amabban az auditoriumnak építésére kétszáz forintot, emebben pedig „a deákok számára“ a debreceni harmincadról, ugyancsak 200 frtot rendelt

A jó öreg Sinay Miklós, Bocskay végrendeletének ezen pontjához (*Sylloge actorum . . . pacificationis viennensis etc. pag. 73.*) ily jegyzetet tesz: „Debrecentől négy kis mért-földnyire lévén helyheztetve Kis Marja, a testamentomot tevő fejedelem születése földje, hihető dolog, hogy a tanulását gyermek korában kezdette és folytatta a debreceni már akkor is jó hírű és nevezetes oskolában Bocskay István ur.“ stb. Elfelejtette a jó öreg, hogy az ő általa is közölt végrendeletnek mindjárt a hitvallás után következő pontjában maga Bocskay így szól: „Minthogy minden emberi háládatosság között, hazánknak nemzetünknek tartozunk mindenek felett több jóval, Erdélyországát mint édes hazánkat, ki minket szült nevelt és tartott, kinek sok javát vettük“ stb; — ugyancsak maga Bocskay írja továbbá: *Anno Domini 1557. prima die januarii, qui inciderat in diem veneris, natus sum Claudiopoli, in arce veteri in captivitate, quam genitor, ob fidelitatem Austriacae Domui exhibitam, perpessus fuit.* — Kis Marjáról általában egész nemzetsége neveztetett Bocskaynak.

Az ilyen véleményekkel és gyanításokkal amilyennel itt Sinay fellép, igen gyakran találkozhatunk a mi régibb prot. egyháztörténelmi műveink, feljegyzéseink s más emlékeink mezején és pedig a második s harmadik kézben már, egyenesen történelmi tényekként felmutatva. A múltban talán megbotcsátható volt ez, mert a források kevés számuak s nehezen használhatók valának; a történelmi kritikának pedig nevét és fogalmát is alig ösmerték. Korunkban már kedvezőbbek e részben a körülmények s nagyon sajnálni lehet, hogy sokan némely külföldieket s különösen franciákat majmolva, oly regényt csinálnak történelem helyett, amelyben sokkal több a képzelmi vagy sejtelmi rajz mint a tényszerű valódiság! Ez aztán már nagyobb hiba mint a régieké volt.

Bocskay és társai küzdelmeinek legfőbb eredménye kétségenkívül a bécsi békekötés. Ha ez létre nem jö s Bocskay leveretik, akkor vége van az erdélyi nemzeti fejedelemség-

nek, vége a magyar alkotmányának, nemzetiségnek és protestantismusnak és pedig minden valószínűség szerint örökre.

De felette nehéz is vólt létrehozni e békekötést. A fegyverek munkája rövidebb és könnyebb vólt mint alkudozásoké. A bécsi kormány holmi anyagi előnyöket, címeket s más előléket adományozni Bocskay és más fő emberek számára mindenkor kész vólt; nem idegenkedett holmi politikai szabadság ígéretétől sem, gondolván hogy az majd könnyen visszavehető vagy kijátszható lesz; de egytől rendkívül fázott, t. i. a protestánsok számára a teljes vallásszabadságnak s egyenjogúságnak biztosításától; mert jól tudta már, hogy a szabad és erős protestáns egyház a magyar hazára és nemzetre nézve azon szilárd kövár amelyből a veszélyben forgó alkotmányt és nemzetiséget is megvédni és megmenteni lehetséges lesz. A bécsi kormány emiatti félelme és jezsuitai ravaszága az oka annak, hogy a bécsi békekötés szövegébe épen a vallásügyre vonatkozólag oly homályos, hiányos és kétértelmű pontok csusztak be, amelyeket már mindjárt akkor magyarázgatni kellett és amelyek tárt kaput hagytak arra, hogy a protestánsok vallásszabadsága, különösen az uralkodó ház által is kiválóan kegyelt fanatikus és türelmetlen klerus által ne csak folytonosan sértegettessék, de annak jogosult létezése egyenesen tagadtassék is. Szerencse hogy a Bocskay által épített szilárd politikai alapokon, előbb Bethlen Gábor majd I. Rákóczy György fejedelmek már könnyen fegyvert foghátának s különösen az utóbbi, rövid ideig tartott győzelmes hadjáratát a linci békekötéssel végezhetette be. Ezen békekötés, mely tisztán a vallásügyről szól, minden tekintetben igen természetes és nagyon szükséges magyarázója és kiegészítője a bécsi békekötésnek. Ennélfogva igen helyes, hogy e két békekötés együtt szokott említettetni.

A bécsi és linci békekötés a római katolikusok és mindkét hitfelekezeti protestánsok számára teljes tökéletes vallási és egyházi szabadságot, s a három hitfelekezetnek egymáshoz és az államhozi viszonyára nézve tökéletes jogegyenlőséget és viszonyosságot biztosít

a magyar hazában, épen úgy mint a wesztpháliai a német földön.

A bécsi és linci békekötéseket és az azok által biztosított jogokat, nemcsak bármiféle királyi parancsok s kormányrendeletek, de a legtörvényesebb országgyűlési végzések és törvények is jogosan sem el nem törölhetik, sem nem módosíthatják, sem bármi szin alatt is meg nem csorbíthatják.

Magok a legtörvényesebb és legautonomabb protestáns egyházi hatóságok, gyűlések és zsinatok sem bírnak jogosultsággal arra, hogy a békekötések által biztosított jogokról lemondjanak, vagy azokat feláldozzák, szüneteltessék vagy bármi szin alatt is megcsorbítsák. Ha efélét tesznek, az csupán az illető hatósági vagy gyűlési tagoknak oly egyéni magán ténye, amely a többi protestánsokat egy percig sem kötelezi.

A békekötéseknek vallásügyre vonatkozó pontjai, vagyis az ezek által biztosított vallási és egyházi jogok és közezségek mai napig érvényben állanak. stb. stb.

Kemény beszédek ezek! Valóban azok, magam sem tagadom és sietek is megjegyezni, hogy a protestántizmus ama jogait én sem tartom az evangyéliom s a reformatio természet szerénti és örök értékű szüleményeinek, hanem igenis, a pozitív kényszerűség időszerű következményeinek. Nem jöttek volna ezek létre, ha a reformátzio és protestántizmus s a magyar alkotmány és nemzetiség emberséges bánásmódban részesültek volna; ámde miután nemcsak a klérus, hanem maga az ország kormánya sőt néha-néha épen törvényhozása is, ezeknek teljes és végső kiirtására törekedtek, s miután e törekvés egyenesen fegyverrel is foganatba vétetett, a megtámadottak tényleg kényszerülve voltak arra, hogy az önvédelem szent jogánál fogva fegyvert fogjanak s jogaikat mindazon tényezők ellen amelyek azokat valaha megtámadták, tehát pl. épen az országos törvényhozás ellenében is, határozottan biztosítsák.

Az üldözések főeszközlője hazánkban is a klérus és a pápaság volt; az udvar, a kormány s a törvényhozás voltaképen csak eszközök voltak ezek kezében, s miután az idők fo-

lyamán a magyar nemzetiség, az alkotmány, a tudomány és a haladás iránt, a klérus és a pápaság is részint türelmesebbé, részint tehetetlenebbé lett: a békekötések által biztosított jogok közül vóltaképen csak a protestans egyházra és iskolákra vonatkozók azok, amelyeket a legujabb időkben is folyvást emlegetnünk és fentartanunk kell, mert a klérus és az azzal kisebb-nagyobb mértékben szövetségben álló államkormány és törvényhozás, tudva nem tudva a legujabb időkben is igen gyakran veszélyeztetik azokat. Roppant vagyónánál, teljes szilárdságu egységes katonai szervezeténél, társadalmi állásánál, népességénél, tudományos műveltségénél és más eféle tulajdonainál fogva korunkban is oly rendkívül nagy és erős politikai és társadalmi hatalom hazánkban a klérus, hogy pl. maga a szélső bal vagy függetlenségi párt is, ha kormányra találna jutni, amiből ugyan semmi sem lesz, nem lenne képes függetlenné tenni magát a klérustól, sőt ez is mint bármely más párt, előbb vagy később egyenesen reá fogna szorulni annak szövetségére és barátságára. A helyzet csak akkor fogna figyelemre méltó változást szenvedni, ha a hazánkban lévő minden nem római katolikusok érdekei és törekvései legalább egyházpolitikai szempontból és ily célok végett egyesítettének. Ez különben, mint egyenes felelet a római katolikus és klerikalis politikára, általános politikai szempontból is nem csekély hatásu lenne. Ámde arra nagy gond van, hogy eféle irányzat létre ne jöhessen. Hazánkban a nem r. katolikusok különböző nyelvekhez tartoznak, fen kell tehát tartani és ápolni a haza különböző ajku lakosai között a kölcsönös bizalmatlankodást és visszavonást, anyira hogy még a protestáns szászok és tótok is gyűlöljék magyar hitfeleiket, és viszont. Eszünkbe juthat az 1791-dik évi dicső emlékezetű evangelicus status azon magasztos gondolata, hogy a hazabeli minden protestánsok és minden ó-hitűek együttesen állítsanak Pesten egy országos főiskolát. E gondolat már involválta azt, amit én az imént érinték.

Oly egyházpolitikai helyzetben, mint amilyenben mi küzdünk és küzködünk, a protestantismusnak nem maradt más

teendője mint ragaszkodni hiven a békekötések által biztosított jogokhoz s várni az időtől. Ezt tették a magyar protestánsok. A békekötésekből folyó ama fentebbi jogi tételeket, amelyeket az imént közlék s melyek legkevésbé sem az én találmányaim, nemcsak saját egyházi gyűléseiken, hanem megyei és országgyűléseken is határozottan és bátran hangoztatták egészen 1868-ig!

Ekkor új korszak kezdődött. A népoktatási törvényterv, majd törvény megjelenése nyitotta ezt meg. A tervező, vallás és közoktatásügyi miniszterünk Báró Eötvös József volt; európai hírű nagy tekintélyű magyar író és tudós, tudományos akadémiánk elnöke, aki mint ilyen, a kitüntetés vagy jobb állás felé törekvő magyar tudósok, tanférfiak és írók sorsára nem kevés befolyással lehetett és akinek miniszteriumában mindjárt kezdetben több tekintélyes protestáns s épen református tudós írók foglaltak helyet. E körülmény már előre biztosította legalább azt, hogy a sajtó nagy többsége kedvezően fogadja a törvényt, kivált épen oly időben, amidőn minden ember hivatal után látott s megnyiltak épen a nagyszagos tanfelügyelőségek is, a vallás és protestantismus érdekeire pedig alig gondolt valaki épen a hazának protestáns nevet viselő atyjai közül is. Azon egypár szó, amely az országgyűlésen a protestáns egyház és iskolák érdekében felemeltetett, tartalomra, irányzatra, vallás iránti hűségre és elszántságra nézve már meg sem közelíthető az 1848 előtti protestáns férfiak ily nemű felszólalásait.

A törvény pedig, minden bizonynyal sérelmes volt és most is az, reánk protestánsokra nézve. Egyházunk mint ilyen, saját iskolái nagyfontosságú ügyében, amelyet magára nézve mindenkor életkérdésnek tartott, ki sem hallgattatott, meg sem kérdeztetett. Az egész autonomia nyíltan fitymáltatott. Vajjon akaratlanul is nem valami sajátságos keserű gúny volt-e abban is, hogy a tetszés szerint felhívott különböző felekezeti férfiak épen Nyári Pál által hallgattattak ki, aki az iskolaügyhöz minél kevesebbet érthetett ugyan, hanem országszerte híres, elsőmért tekintély volt mint zsványok és más gonosztevők bün-

vizsgálati kihallgatója. — A törvény, a protestans iskolák fenállhatását is igen sujjos felesleges és eddig merőben ösmeretlen anyagi feltételekhez köti; saját tanítóink képeztetésének és képesítésének mint szinte képezdóink fenállhatásának feltételeit is szigoruan megszabja; iskoláinkra vonatkozólag is felállítja a közvetlen és rendszeres tanfelügyelőségeket, a melyeket a Felső legfőbb felügyeleti jogából származtatni merő képtelenség, és amelyekre a magyar protestánsok s különösen reformátusok mint mélyen lealázó sérelemre iszonynyal gondoltak s a melyeknek jármát nyakukra venni még az absolutismus és rémuralom idején is vonakodtak. S mig ezekben és több efélékben a törvény egyenesen urrá teszi magát egyházunk és iskoláink belsejében, addig arról egészen elfeledkezik, hogy iskoláinkat mint protestánsokat községi vagy állami forrásból rendszeresen segítse; ah ezt nem teszi, hanem eljő inkább, hogy bezárassa szegény iskoláinkat. stb. stb.

Azt hiszem, hogy ma már nem sok protestans ember van, aki a törvényt sérelmesnek ne tartsa. Szabad legyen mégis figyelembe ajánlanom azokat, amiket e folyó irat első évi folyamának legelső füzeteiben elmondottam vólt. Most, már kilenc év mulva is, semmi nincs azokban, amit restellenék, szégyenlenék vagy visszavonni akarnék.

Természetes, hogy azon nagyon kevés protestansok, akik a törvényt sérelmesnek tartván, felszóllaltak, a bécsi és linci békekötésekre hivatkoztak mint veszélyben forgó jogaik legszilárdabb pozitív alapjaira. Feltámadt erre a nagy mérvü rosszaló zaj! Derék, kitünő tudós és jóakaratu protestans férfiak is nyilván hirdették, hogy a törvényhozás feltők áll a különben is elavult békekötéseknek; nincs azokra többé semmi szükség, mert most már egy oly valódi szabadelvü parlamenttel és parlamenti kormánynyal állunk szemben, amely a protestansoknak minden vallási és egyházi ügyekben mahólnap fényesen igazságot fog szolgáltatni s megvédelmezi őket minden sérelmek ellen; hazafias kötelességünk tehát iskoláink ügyét söt épen magokat iskoláinkat is átadni a szabadelvü alkotmányos

államnak s kormánynak, a békekötések emlegetésével pedig nem blamirozni többé magunkat. stb. stb.

Az élet és a történet, amely különben nem egyéb mint lefolyt élet, gyakorta kineveti mind a logikát, mind különösen a reményt és bizalmas számításokat. A historia megtanithatta volna az illetőket, hogy eleitől fogva a klérus elve volt az, hogy az országgyűlés felettök áll a békekötéseknek, és hogy ha ez így van, akkor a protestansok nyugalma és jogai, csak egy hajszálon függenek a magyar hazában, mert itt, jelenleg is igen könnyű a klérus szerénti többséget épen az országgyűlésen is létrehozni. Sohasem volt a multak folyamán magyar protestans ember aki e tekintetben, saját vallása ellenére a klérussal tartott volna. — Azt is megható példákban mutatja a mi multunk, hogy valóban szabadelvű, jogot s törvényt tisztelő barátságos kormánynyal találkozott néha-néha bár nagyon kevés időre a mi egyházunk is, s voltak ennek is nyugalmas és fényes korszakai, de amelyeket mindanyiszor sötét gyász és üldözés követett s ezeknek viharában már régen szétzuzatott volna az egyház hajócskája, ha a békekötések horgonyát eldobta volna. — Ami különösen a szabadelvűséget illeti: szabadelvű volt II. József kormánya is, s mégis a magyar reformátusok, saját egyházi és iskolai jogaikért, a legkeményebben küzdöttek az ellen; szabadelvűnek nevezte magát az 1849-dik évi osztrák császári egységes alkotmány is, mely hazánk történeti jogait mindenestől megsemmisítette, szabadelvű volt az oktoberi diploma és a patens is, s B. Eötvös miniszter épen úgy mint Trefort, s ha hólnap egy valóságos jezsuita lépne is a Trefort helyére, nem tudom hogy a mai stylus szerént, miért ne nevezhetné magát szabadelvűnek.

Az említett szép álmokat nagyon kellemetlen felébredés s az édes reményeket keserű csalódás követte. Jöttek a népiskolai törvény végrehajtására vonatkozó miniszteri rendeletek, még sérelmesbek mint maga a törvény. Jöttek a népiskolai tanítók nyugdíjazásáról s a népiskolai hatóságokról szóló törvények stb. amelyeknek végeredménye már ez időszerént is jóformán csak az, hogy a saját magunk által alapított s fen-

tartott népiskolákban mi nem autonom intézkedők többé, hanem csak tőlünk nem függő idegen akarat szolgálai végrehajtói vagyunk. Jött nem régen az 1877. XX. törvénycikk 230. §. amely az anyakönyvezető lelkészt örökösödési ügyben egyenesen a jegyző rendelkezése alatt álló alárendelt közeggé teszi. Jöttek és egymásután folyvást jönnek a gymnasiumokra s jogakadémiákra vonatkozólag is a minden tekintetben sérelmes rendeletek, amelyek mutatják a többek közt, hogy a kormány a legfőbb felügyeleti jogot valóságos rendelkezési és birói hatalommá tette. stb. stb.

Meg kell jegyezni, hogy nem igazán beszélnek azok, akik azt mondják, hogy az említett sérelmek csak mostanában kezdődtek. A Tisza-kormány e tekintetben is csak folytatója annak amit már B. Eötvös tényleg megkezdett. Hanem igenis nekünk magunknak végzetes hibánk az, hogy közügyi sérelmeinket is a személyes rokon vagy ellenszenvék s mulékony politikai pártérdekek szerént szoktuk mérlegelni.

Anyi bizonyos, hogy a helyzet mahólnap türehetlenné lesz. A lelkészek, esperestek, szuperintendensek a kormány által temérdek hivatalos munkával vannak terhelve s jó részben valóságos kormányhivatalnokokká lettek. A plébános ezt könnyebben türeheti, mert ezt mondhatja: az én vallásom uralkodó államvallás, egyházunkat s annak hivatalnokait rendszeresen segíli, gyámolítja az állam, méltó tehát hogy szolgáljunk neki; az ó-hitű papság élén is a kormány által javadalmazott s megexcellenziazott főpapok állanak, s emellett ő náluk könnyen megjárja az ilyen elv is: ha minket nyom a kormány a maga javára, mi is nyomjuk a jegyzőkkel egyetértve a különben is engedelmes népet a magunk javára. Ebben áll néhol a szabadelvű kor jogegyenlősége és viszonyossága! Mi azonban, ha valódi protestáns lelkészek akarunk maradni, efélékből semmi könnyebbülést és vigasztalást nem merithetünk, sőt eféléhez nem is nyulhatunk még szolgálásunk idején sem.

Igenis, a helyzet szolgálai és lealázó, mert az egyház körén kívüli oly hatalmak rendelkeznek velünk, amelyeket mi

erre meg nem bízunk, fel nem hatalmaztunk s amelyeket sem korlátozni sem feleletre vonni nem áll hatalmunkban.

Az élet figyelmes szemlélője már azt is vehette észre, hogy a helyzet demoralizáló; mert két urnak szolgálni nem lehet. A papok, tanítók s tanárok egy része, veti magát az emberi méltósággal s az evangyéliomi protestantizmussal merőben ellenkező szervilismus karjai közzé s maga és családja számára üdvöt, békét, előmenetelt a tanfelügyelőnél s más kormányhivatalnokoknál keres; a másik rész mint male contentus, mindenben gyanakodóvá s ellenséges indulatúvá lesz az egyházi szintügy mint a polgári kormánynyal szemben; a politikai mozgalmak legdühösebb árajai által sodortathatik el s Isten tudja hogy hol fog partot érni! Maradhat-e aztán ily helyzetben elegendő időnk, kedvünk és erőnk arra, hogy a vallás és tudomány, az egyház és iskolák nemesebb érdekeinek kellő sikerrel szolgálhassunk?

Egyházi és iskolai sérelmeinkre tekintve nem csak a már meglévőket lehet és kell figyelembe vennünk, hanem szükség egyenesen kérdésbe tennünk azt is, hogy ezeknek a sérelmeknek lesz-e tehát végök és határak valaha és valahol?? Ha ma egy bizonyos ügyben a községi jegyzők alá vetett bennünket a törvényhozás, nem következhetik-e holnap és aztán a második, harmadik, sőt harmincharmadik ily eset? Ha ma megrendelt egy Szent István ünnepet, nem fog-e rendelni a következő évek alatt még más tizenegyet? Quousque tandem?

Végül még egyet! Talán könnyebb szívvel türnök sebeink fájdalmát s elfojtanók sohajtásainkat ha a hazát és nemzetet bent szabadnak, vagyonosnak, boldognak, békében élőknek és megelégedettnek, kívül pedig tiszteltnek, dicsőnek, s hadi zászlóit valódi nemes célokért s igazi közhasznu győzelem szellőitől lobogóknak mondhatnók!

De mit mondjunk mi erre? Mit mondana B o c s k a y I s t v á n ha most feltámadván, végig járná a haza földét s megvizsgálná a nemzet ügyét Boszniától Bécsig? stb. Látná bizonynyal hogy mind általában a magyar nemzet, mind különösen mi protestans papok s tanítók miként hordozzuk „meg-

csiszolt“ nyakunkon, szolgálilag meggörnyedve és elfáradva azt a „táskát“ amelyet ő földhöz vágott. De azt hiszszük, hogy jelenleg már nem mondaná többé: fogjunk vérontó fegyvert igaz vallásunk s megnyomorított édes hazánk szabadságának visszaállítása végett; hanem az alapos értelmi műveltséghez és a becsületes tiszta rendületlen jellemhez utasítana bennünket mint oly fegyverekhez, amelyekkel mind politikai mind különösen egyházi és iskolai szabadságunkért, az előbb utóbb bekövetkező diadalnak biztos reményével harcolhatunk.

Igenis, harcolnunk kell! De ha a sereg nem áll csatarendben sőt teljességgel szét van szórva, és „ha a trombita bizonytalan zengést tészén, kicsoda készül a harcra?“ Nagyon hihető hogy egy okosan rendezett egyház, határozott értelmes jelszóval s biztos csatarendben indulhatna a harcra, s vajha indulna is már, mert különben magok a gyülekezetek és iskolák angyalai, oly különféle alacsony, önző földi érdekek bálványozásába merülhetnek el, hogy mahólnap még az arkangyal trombitájának harsogása sem egy könnyen költheti őket fel.

Irtam Élesden, 1878. Augusztus 22.

Révész Imre.

Egyháztörténelmi tárca.

1.

Szántai Molnár Mihály váradilelkész levele Lorántfy Zsuzsánnához a pocsaji templom dedikálása ügyében.
1645. június 15.

Illustrissima Dna Principissa, Dna Dna mihi clementissima. — Paratissima stb.

Az úristen minden üdvösséges jókkal stb.

Kegyelmes asszonyom, nagyságodnak 12. Junii kegyelmesen írott levelét nagy hűséggel elvöttem 15. napján azon holnapnak. Nagyságod kegyelmesen parancsol az pocsaji templomnak dedikálása felől. Ugy vagyon, kegyelmes asszonyom, hogy poenitentialis napnak megszentelése lészen. 19. Junii hétfőn, mindazáltal az nagyságod kegyelmes parancso-

latja szerint én az kikkel szolgatársaim közül jelenlehetek, nagy hűséggel és alázatossággal ilyen Isten dicsőségére nézendő szentséges dolognak végbenvitelére jelen leszek. Az úr nagyságtoknak hosszú ideiglen való egészséges életéért eleiben nyújtott és nyújtandó imádságonkat kedvelvén hozza hozzánk nagyságtokat örvendetes állapotban. Ex Várad 15. Junii A. D. 1645.

Nagyságodnak.

Szánthai Molnár Mihály m. p.
az váradi ecclesiában alázatos káplánja.

Kivül más irással: 1645. Szántai Mihály, váradi főpap.

Külcim: Illustrissimae Dnae, Dnae Susannae Lorántfi stb. Nutrici Ecclesiae Dei liberalissimae, benignissimae etc. Dnae Dominae mihi Clementissimae.

(Az egész levél Szánthai írása; eredetije a m. k. kam. levéltárban.)

Közli: Szilágyi Sándor.

2.

Az üldözés korából. Szent György város polgárainak és más Bécsbe járó magyarországi protestánsoknak, még az is megtiltatik, hogy a svéd király bécsi követének lakhelyén tartatni szokott isteni tiszteleten jelen lehessenek. 1674. Dec. 15.

Alig van a magyar protestáns egyház történetének szomorúbb lapja az 1674-dik évinél. Mindaz, a mit a király és nemzet kölcsönösen hibáztak a protestánsokra hárítottak s a Vesselényi, Nádasdy, Zrinyi és társaik összeesküvéseért ezek tétettek felelősekké. Ezen év volt az, melyben a protestáns papokat gályarabságra hurcolták, s a vezetőitől megfosztott híveket minden ürügy alatt zaklatták. E szomorú év történetéhez járulunk e helyt egy igénytelen, de a kor viszonyaira mégis élénk világot vető, adattal.

E levélre a magyar történelmi társulatnak mult évi kirándulása alkalmával sz. kir. Szent György város levéltárában akadtunk, mely város levéltára, hasonlóan a szomszéd s hasonlóképen kutatásunk tárgyát képezett N. Szombat és Modor sz. kir. városokéhoz, különösen protestáns egyház történeti szempontból is oly gazdag, hogy megérdemelnék, épen e szempontból és a tüzetes átvizsgálást, mire nekünk szűkre levén időnk szabva, alkalmunk nem volt.

1674-ben nemcsak Bécsben s általában Ausztriában, hol különben is alig laktak protestánsok, volt megszüntetve a protestáns vallás szabad gyakorlata, hanem még Magyarország jelentékeny részében, így a nyu-

goti sz. kir. városokban is. De nem lehetett azt megtagadni a svéd király, a hatalmas szövetséges, követétől, kinek udvara számára „ő felsége különös kegyelméből“ e vallás szabad gyakorlása engedélyeztetett. Képzeltük, hogy akkor, midőn másutt rejtőzve kellett isteni tisztelet tartani, mily vonzerőt gyakorolhatott, nagy területen, az oly akadálytalan isteni tisztelet, mint a mely a svéd követ udvaránál tartatott, csakugyan a Béctől elég távol eső Sz. György polgárai sem sajnálták ezért a bécsi út fáradalmait. De ez a kormány szándokait kijátszotta volna s miután a követhoz nem férhettek, a városhoz irtak levelet, melyben „szigorú büntetés terhe alatt“ eltiltják annak polgárait a svéd követ házában tartott isteni tisztelet látogatásától.

S most lássuk magát a levelet:

Prudentes et circumspecti!

Postea quam compertum habetur complures rusticos circa locum in hoc regno Hungariae degentes et commorantes. qui scilicet alias piscibus negotiari solerent, aliosque nonnullos hujus regni incolas ac ipsos etiam cives a catholicos persaepe Viennae existentes domino ibidem regio legato Suecico venire ejusque in hospitio exercitationis religionis suae tam conciones audiendo, quam confessiones, communionisque suo modo peragendo participes fieri. Ejusmodi autem religionis exercitium, quod mentionato domino legato Suecico pro se dumtaxat suisque familiaribus ex speciali gratia caesarea concessum alias in provincia Austriae per expressa emanata generalia omnino prohibitum sit.

Ideo eosdem hisce serio admonemus et hortamur, quatenus illa civitas has repetiti exercitii visitationes frequentationesque civibus suis (praetertim antem Jacobo Wolff consuli, qui ibidem fuisse, fertur) et hac intentione Viennam pergere nulla tenus permittat, quin gravi sub animadversione inhibeat, transgressoresque deprehensos ipso facto pro demerito suo, aliorum etiam in exemplum severe puniant, executuri in eo sacratissimae suae majestatis clementissimam voluntatem et mandatum proximis evolutis diebus erga nos emanatum. Eorundem. Posonii die 15 decembris 1674 derotus Caspar Jó.

Közli: Szalay József.

Egyházi és iskolai krónika.

Németország. Az egyetemek népessége. — Lelkészi értekezlet Heidelbergben. — Hazug hír Döllingerről. — Adatok Berlinből. — A községi iskola.

A jelen év nyarán, a német egyetemek közül legnépesebb volt a lipcsei 2861, utána jó a berlini 2569, a müncheni 1364 tanulóval stb. Legkisebb volt a népesség a rostockiban 157, a kieliben 252, a giesseni- ben 335 tanulóval.

A baden-pfalzi protestáns lelkészek, mult julius elején Heidelbergben tarták értekezletöket. Höpfner neustadti lelkész azt bizonyitgatta, hogy a Darwin-féle leszármazási elmélettel a moral semmiképen meg nem állhat, mert a pusztá mekhanikus világnézet mezején kötelességnek, erénynek, legföbbs jónak semmi helye. Azonban, említette söt felvette a Darwin-féle leszármazási tannak oly módosulatát is, amelylyel megfér az oly szabadság és az oly akarat, amely felette áll a természeti okszerúségnek, s előadó véleménye szerént az ilyen darwinismussal már összeférhet a morál. Több oldalról igen keményen megtámadtatott; maga Schenkel is azt hangsujozta különösen, hogy a Darwin-féle leszármazási elmélet nem egyéb mint pusztá hypothesis, ilyen pedig a keresztyén moralnak alapja nem lehet soha; egyedül a vallás az, amelyben a moral gyökerezhetik. — Spath lelkész az egyháznak a szektákkal szembeni jogáról és kötelességéről értekezett. Különösen a methodisták forgottak szóban. Azon nézet, hogy az államhatalomhoz kell folyamodni a szekták ellenében, nem talált pártfogásra. — Merx tanár az ó-szövetségi írásmagyarázatnak a keresztyén egyházban létrejöttéről és fejlődéséről értekezett.

A derék ó-katholikus ösz tudós és tanár Döllingerről, aki leghatalmasabb ellenzője völt a pápai csalhatatlanság képtelen dogmájának s ennél fogva egyik fő tényezője az ó-katholikus hitfelekezet megalakulásának, legujabbban is hirdetékek az ultramontán lapok, hogy végre ő is, miként pl. a magyar római főpapok oly igen hamar! laudabiliter se subject, — meghódolt a Csalhatatlannak. Egy e tárgyban tudakozódó levélre kijelentette Döllinger, hogy az egész hír merő hazugságból származott. „Most már — ugymond — a tizennegyedik eset ez, hogy az ultramontán lapok az én meghódolásomat hirdetik. Bizonyosan hirdetni fogják még ezután is. Én pedig, az én vénségemet sem Isten sem emberek előtt nem fogom hazugsággal megbecsteleníteni. Erről bizonyos lehet Ön. Döllinger. (Katholikus).“

Korunkban a földnek leggyorsabban megnépesedett városa nem más mint Berlin. Ezelött 200 évvel csak tizezer lakosa völt, tehát körülbelöl oly népes sem völt, mint akkor pl. Debrecen. De száz évvel ezelött már százezer lakosa völt Berlinnek, jelenleg pedig egy millió van. A legközelebbi 18 év alatt megkétszerezödött népessége. Ámde a templomok és lelkészek számára tekintve, Berlin a világnak legcsekélyebb népességü városa; e részben tehát ismét egyenlövö lett Debrecenel s más magyar ref. nagy ekklézsiákkal. — Egyébiránt Berlin épen a népességre tekintve is, a legujabb idökben oly rendkivüli változásokon, vegyületeken s progressiókon ment át, hogy ezeknek tqvább folyása és állandósága alig képzelhetö. — 1870 öltá, a házassági elválások száma 367—559 között ingadozik. Alig hiszem, hogy a mi nagy városainkban kedvezöbbs legyen a viszony. Ezt mondhatom a szerencsétlen öngyilkosokra nézve is, akiknek száma Berlinben, 1876-ban 552 völt. Ezen évben zsidóvá, formaszerü áttéréssel 8 ember lett; nálunk e részben a statisztika nem mutat semmi számot, hanem talán az élet még többet mint a berlini statisztika.

A felekezeti jellemmel nem bíró községi iskolák mivöltára és hatására nézve, ismét egy ujabb tájékozó adat merült fel Berlinben. Falk miniszter ugyanis, általánosságban megrövta azon privát intézete-

ket, amelyekben különböző vallásu tanulók kezébe oly kézi és olvasó könyvek adatnak, amelyekben egyik vagy másik felekezetet megbotránkozhatik. Ekkor aztán a berlinvárosi iskolatanács neki fohászzkodott a dolognak s kitiltotta mindazon történelmi könyveket, amelyekben a protestantismus és annak hősei, mint pl. Gusztáv Adolf stb. dicsérőleg említettek fel. Az ilyen könyvek pedig felsőbb hatóságilag voltak engedélyezve a vegyes iskolák számára s már régóta használatban vannak. Eltiltattak még a remek íróknak, pl. Schillernek oly darabjai is, amelyek protestans érzületet lehellenek. Ezen nyárspolgári eljárást, amely épen olyan bornirt mint vallásos érzék nélküli, keményen megtámadták a liberális lapok is. Egyik megjegyzette, hogy ha ma, a római katolicizmus számára tétetik ily kedvezmény, holnap előállhatnak a zsidók s még többet követelnek; azután jöhetnek a különböző politikai pártok, social demokraták stb. stb. Nem helyeselte aztán ama berlini eljárást maga a miniszter sem. Bármit mondjanak a berliniek s Falk és a porosz lapok, mi magyar protestánsok bizvást elhíhetjük, hogy a mi községi iskoláinkban oly hazai történelmet tanítani nem szabad, amelyben Bocskay, Bethlen, Rákóczy s a nemzetiség és alkotmányos szabadság más protestáns hősei dicsérőleg említetnének, s ha van intézet, ahol nem így van a dolog, az csak ideiglenes, s addig tart míg r. katolikus vagy zsidó részről feladás nem történik. De ki győzné az eféléket hamarjában elbeszélni. Nálunk azonban, se baj, mert hiszen a liberális törvény megengedi, hogy vallásunkat és őseinket tiszteljük s becsüljük, s gyermekeink közoktatását és nevelését is, a saját magunk által alapított s fentartott iskolákban, saját vallásos meggyőződésünk szerént intézzük, de csak úgy, ha van anyi pénzünk, hogy az életfeltételként kiszabott fényűző minőségű iskolákat felállíthassuk s fentarthassuk a magunk erejével. Tehát valóságos nagy uri table d' hôte, melynél meg van szabva pl. hogy tíz forint alul senki nem kaphat ebédet. Mily sok embernek el kellene veszni éhen, ha ily asztalhoz lenne kényszerítve!

Nagy-Britannia. Egy anglikan papi gyűlés Oxfordban. — Pananglikan zsinat. — Social-demokratzia.

Némely tekintélyes anglikan papok, különösen az oxfordi egyetem részéről, mult május hó 14-dikén egy tanácskozmányt tartottak és pedig néhány római és görög katolikus pappal együttesen. A tanácskozási tételek tartalma következő volt: 1. A hitetlenség felemelkedése s az egyház és állam közötti viszony zavarba jutása, arra indítják az igaz hívőket, hogy imádkozzanak s működjenek a keresztyének egyesüléseért s az egy akolért és egy nyáért. 2. XIII. Leo pápasága s a keleti keresztyének felébredése biztos reményt nyújt e tekintetben. — Különösen hangsúlyoztatott, hogy a cél teljességgel nem a római katolika egyházból való somfordálás, hanem a keresztyénség egységének helyreállítása. — Még századok mulva is csak pium desiderium!

Ennél már több valódiságot ígérhetne azon pananglikan zsinat, amely július 2-dikán az érseki palotában tartatott Londonban. 85 angol államegyházi püspökön kívül még amerikaiak is voltak jelen. A gyűlés egészen titkos volt s épen ezért nem kevés gyanúsításnak és megtámadásnak volt s van kitétetve. A kiszivárgott hírek szerént a tanácskozás

főtárgyai valának: 1. az anglikán egyházak összetartása; 2. választott bíróság állítása az egyházi peres ügyekre nézve; 3. a missziók s azok főnöksége; 4. lelkeszi jövedelem; 5. a hitetlenség elleni küzdelem stb.

A social demokraták Londonban tartózkodó nemzetközi bizottságával a német elvtársak eddigelé nagyon lanyha összeköttetésben valának. Miután azonban az öreg német császár élete ellen intézett merényletek következtében, kemény rendszabályok alkottattak a social demokraták ellen, s még keményebbekre van kilátás a közel jövőben. tehát a németek is nagyobb mérvben egyesülnek már a londoni központtal. Ez június 15-dikén tartott közelebb egy gyűlést, amelyen az öreg német császár s az egész német nemzet ellen a legszönyebb szitkok szórattak s kimondatott itt is, hogy a cél nem kevesebb mint az egész Európának a leggyökeresebb forradalommal való elborítása.

Franciaország. Májusi gyűlések. — Népiskolák ügye.
— A klérus hatalma a középiskolákban.

Az egyházi vagy vallásos célú egyletek országos gyűlései, amelyeket a korábbi években részletesen megnevezve ismerteténk, a jelen évi májusban is megtartatának Párizsban. Rólok most egész általánosságban csak azt jegyezzük meg, hogy általános érdekeltségnek örvendettek, részint a világkiállításnál, részint a protestáns egyház országos népszerűségénél fogva. Egész községek és számos igen tekintélyes férfiak léptek mostanában a protestáns egyház kebelébe. Maga a világhírű Favre Gyula rendszerént protestáns isteni tiszteletre jár s gyermekeit egyenesen protestáns vallásban nevelteti. Igen szép virágzó korszak várakoznák a francia protestáns egyházra, ha a belviszály megszüntetése igazán sikerülne.

A közelebbi időkben egy külön törvény alkottatott iskolaügyi országos pénztárról, avégre hogy ebből az illető miniszter, az iskolát építő szegény községeknek vagy kölcsön vagy segélyül bizonyos összeget utalványozzon. Az állam felügyelete alatt csak a községi iskolák állanak, s ezek tandíjmentesek. Nem sokára életbe fog lépni az országos tankötelezettség is. Jelenleg még az összes katonai ujoncok hetedrésze nem tud sem írni sem olvasni.

Bardoux közoktatásügyi miniszter jelen évben adta ki a középiskolákról szóló országos statisztikát. Ebből nyilván van, hogy míg 1865-ben az államtól független közép iskolák között 657 volt világi s 278 szerzetesi, jelenleg már amazok száma csak 494, emezeké 309. A tanítványok számára nézve, a legközelebbi évtized alatt a világi iskolákban 11,760 a fogyás, a szerzetesiekben 11,919 a növekedés. A szerzetesi iskolák a legtöbb esetben bentlakással és tápintézzel vannak összekötve. Ilyen a legközelebbi évtizedek alatt 46 alakult ujonnan s köztök 13 jezsuita. E helyzetet a megbukott klerikális kormány eredményezte; a republikánusok jobb jövedőt remélnék s bizonyynyal fognak is eszközölni.

Helvétzia. Rousseau ünnepélyek. — Szomorú állapotok Genfben. — Közénekes könyv.

Rousseau 1712. jun. 29. született Genfben, meghalt 1778. jul. 2.

Párizs mellett Ermenonvilleben. Halálának százados fordulatát tehát, több helyütt, de különösen szülővárosában Genfben nagy pompával és zajjal ülték meg. Már június 30. elkezdődött az ünnep, melyet ágyu dörgés, zene, kivilágítás, banquettek, diszjárdalatok, virágok, koszorúk stb. ékesítének. Természetes, hogy a genfiek is, mint a modern politikai szabadság előkészítő irodalmi hőst dícsőítették őt, mert ha életsorsát és jellemét tekintjük egy sok tekintetben szánakozásra méltó különecnek kell őt tartanunk, kinek jelleme és tettei messze maradtak az általa hirdetett elvektől. Az evangéliomról több helyütt őszinte tisztelettel nyilatkozott; e miatt Voltaire, az ő szabadelvű körük Judásának nevezte Rousseaut.

Carteret szabadelvű pártvezér indítványára mind a polgári mind az egyházi tanács elhatározta, hogy az egész kantonban, az állam által javadalmazott papok, rendszerént és folyvást vándor predikációkat tartanak, vagyis a predikálásra nézve egy papnak se legyen szabad egy helyhez kötve maradnia. Sokan megjegyezték erre, hogy e szerint nincs többé szükség papválasztásra s a gyülekezetek szabadsága ki van játszva. Magának az indítványozónak célja különben csak az volt, hogy a csendes falusi gyülekezetekbe is bevitessenek az ugynevezett reformszék. Az állami szabadelvűség itt valódi zsarnoksággá fajult; most már még a magán nevelő intézetek és a szülei jogok is nagy mértékben korlátozva vannak s az egykori tisztas puritan kalvinizmusnak s a kellő renddel párosult józan szabadságnak romjai is alig láthatók többé a mai Genfben.

Most már úgy látszik közelget az idő, hogy a német ajku kántóknak is, amelyek eddig hat vagy több különféle énekes könyvet használtak, egy egységes énekes könyvük lesz. A helvét lelkészi társulatnak f. évi augusztus 13-14. napjain tartott egyetemes gyűlésén, az ügyről Weber szakértő lelkész értekezett, akinek e tárgyra vonatkozó művét: *Geschichte des Kirchengesanges* stb. Zürich, 1876. annak idejében mi is ösmertettük volt. Ő a köz énekes könyv létrehozását fellette szükségesnek és ohajtandónak tartja s már ki is jelölt 380 éneket mint az új köz énekes könyvbe felveendőket. Az értekezlet egyhangulag elfogadta lényegében a véleményt s a tervezet vagy alaprajz megvizsgálására 3 tagból álló bizottságot nevezett ki. Vajha nálunk se szülne már ezentul, a vajudó hegy, e tekintethen is eseret.

Hollandia. Közoktatás ügye. — Udvarias érsek.

A népiskolai liberalis törvény jelen évi revisiója az alsó házban már megtörtént, s az itteni módosítások bizonyosan elfogadtatnak, amint vélik, a felső ház által is. A község 70, az állam 30 percenttel járul a községi iskolák költségeihez. Ezen iskolák teljességgel nem bírnak felekezeti jellemmel; a biblia sem használható bennök. Az iskola célját meghatározó §-ban azonban, 53 szóval 28 ellenében, mégis bent hagyott a „keresztény” szó, hogy t. i. az iskolák keresztyéni erényekre tartoznak nevelni a gyermekeket. A mi törvényünk még ezt sem tartja szükségesnek, legalább nem említi, ha ugyan az én emlékezetem nem csal. A vallásukhoz hű felekezetek s épen a reformátusok is, Hollandiában is külön iskolákkal bírnak, de amelyek sok költségbe kerülnek. — Hasonló elvek vonulnak ott keresztül a közép és felső oktatáson is. Az állami egyetemeken a tavaly életbe lépett törvény szerint ugynevezett

közönyös neutralis theologia tanittatik, amelyre a tanárok felekezeti különbség nélkül alkalmaztatnak. A konfesszionális theologia számára különleges tanszékek állittatnak, amelyeknek fentartásához az állam is járul. Emellett mindazon javadalmak, amelyeket az egyetemeken eddig különböző hitfelekezetek élveztek, ezentul is fentartatnak. Itten tehát a helyzet a nagy liberalismus mellett is mindenesetre kedvezőbb mint nálunk.

Az utrechti érsek, akiről az vólt a hir, hogy az ó-katolikusoknak kitünő barátja, miséket parancsolt a IX. Pius lelki nyugalmaért. Erre ezt kérdezi a német Protestantenblatt: micsoda ez? Cöpf, ellenségszeretet, vagy irónia? De hát mi magyar protestánsok, a legközelebbi évtizedek alatt, hivatalos tényeinkben sőt épen isteni tiszteletünkben s igehirdetésünkben, legfontosabb közügyeinkre tekintve is, vóltunk-e mindenkor rendületlen hivek az igazsághoz és saját meggyőződésünkhöz? Nem ingadozott-e félelemből, nagyravágyásból, udvariasságból stb. némelyik oszlopmemberünk, akiről vajha elmondhattuk vólna: Ille velut pelagi rupes immota resistit etc.

Muszkaország. A papok műveltsége.

A német lapok egy muszka egyházi lap után írják, hogy a muszkaországi szent zsinathoz legközelebb egy következő tartalmu kérelem nyujtatott be: 1. A püspök csak ritkán szenteljen segédlelkészékké inasokat és kiszolgált katonákat, pópákká pedig ne tegyen olyanokat, akik sem írni sem olvasni nem tudnak. 2. Isteni tisztelet alatt ne insultalja az egyházi szolgákat. 3. Főpásztori utazása alatt a postamestereket és postakocsisokat ne verje korbáccsal a lassu haladás miatt. 4. Az egyházi ügyekkel foglalkozzék, ne pedig ünnepélyes dobzódásokkal, amelyek a kerületnek sok pénzébe kerülnek. 5. A püspök kísérete illedelmesen viselje magát s ne részegeskedjék mindég. — Sime ez a Muszkaország tehát a civilizatio zászlóvivője keleten, sőt tán másutt is, s már ezentul nem Franciaországról, hanem erről mondják: marche a la tête de la civilisation! s némelyek szerént ennek lenne uszályhordozója Ausztria Magyarország!?

Könyvismertetés.

Böhl Eduard Dr. O. Prof. stb. Die Alttestamentlichen Citateim Neuen Testamente untersucht. Wien, 1878.

Az ó- és uj-szövetség közötti viszony felől időnként megállapított nézetek szerint határozódott meg minden időben a keresztyén vallástan. Mint tetszik néktek ama Krisztus felől? sohasem lesz túlhaladott kérdés, de válaszuk egyedül azon meggyőződésünkből foly, melylyel az irások egymáshoz viszonya iránt vagyunk. S azért valamint az eszmék történetében méltán legelső helyet foglal el a valláseszme, mert ez tárja fel előttünk a népek, az összemberiség lelki életét úgy, hogy nehány kevés töredékből következtethetünk a nép jellemére, műveltségi fokára: a vallás eszme fejlődésének történetében s kivált a keresztyén vallástan körében a legérdekesebb s legfontosabb minden írásmagyarázati munka,

mert egyszerre a felszínről a tudományos öntudat mélyébe, a meggyőződés kebelébe enged pillantanunk, mint semmi más ága a vallástudományak azonnal tájékozást nyújt és, legyen az bármily irányban, biztos határozott választ ad e sarkkérdésre: mint tetszik nektek ama Krisztus felől. Ha Luther a XL-dik zsoltár 8. verséhez: „a könyvben írva vagyok én felőlem“ kérdi: „mely könyvről s mely személyről van itten szó?“ s röviden így felel: „csak egy könyv van: a biblia s csak egy személy: a Jézus Krisztus“ — egy ó-szövetségi mondathoz tett ezen megjegyzésből kiviláglik, mint tetszett Luthernek ama Krisztus felől; hogy t. i. Ó „Dávid fia“, „Ábrahám magva“, Mózes s a próphéták „fölkentje“ „messiása“ „az ember fia“ kinek története, kinek élete nem a bethlehemi születéssel kezdődik, hanem „kijövetelei eleitől togyva, örök időktől fogva vagynak“ (Mik. V, (2)). Mózesnek s a próphétáknak tartalma, az írások teljeseése a Krisztus. Ó nem általában az egyetemes történelemnek, hanem Izráel isteni történetének a Krisztusa. Jóllehet, hogy Ó a világ világossága, a népek kívánsága, az emberiség központi élete, de mindez egyedül mint Dávidnak, mint Ábrahámnak fia, „mert az idvesség a zsidók közzül támadott“ (Ján. IV, 22). Mint az Úr az imént idézett helyen mondá: „mi azt imádjuk a kit tudunk,“ Lutherben lelkiismerete szorongása között ily tudat, de Krisztusi öntudat — nem pedig émelygő érzélgés sem protestans szabadság — fejlődött ki, és ez szülte benne a keresztyénség jogainak, a krisztusi üdv visszaállításának, a hit megújítás, a hit felelevenítés zászlójára irt jelszavakat: egyedül a Krisztus s ő mindenek felett — egyedül a biblia s ez minden emberi tekintély felett! E kettő el nem választható egymástól — a Krisztus nélküli biblia igen kifogásos mű, zsidó irodalmi emlék; a biblia nélküli Krisztus olyan „a kit nem tudunk.“ A bibliában találta Luther Krisztusát, és a Krisztusban Isten előtti megigazulását, lelkiismerete békéjét. Természetes, kik nem figyelnek arra, hogy az Úr maga „Elkezdvén Mózesből és minden Próphétáktól fogva magyarázza vala minden írásokban, a melyek maga felől irattattak meg“ — azoknak evangéliomi vallásunk — a mint az pl. a h. hitvallásban összefoglaltatik: — zsidó vallás; igen, mert az evangéliomi vallás egy magas hegyhát s a ki oda fel akar jutni, az utat a genezis aljától Malakiásig ne állja!

S ebben rejlik az előttünk fekvő munka nagy becse, hogy ez uton kalauzol bennünket Jézus s az apostolok igazítása szerint; „Mózesből és minden Próphétáktól fogva magyarázza minden írásokban, a melyek a Krisztus felől irattattak.“ Az egyház jeles tanítója Ágoston három dolgot kívánt életében láttatni: Romam in flore, Paulum in ore, de ezeknél felettebb Christum in carne — ime, Böhl úr műve a megtestesült Krisztust, az ígét, mely szerint testté lett, Christum in carne szemünk elé állítja. De míg így érdemét feltüntetjük, azonnal kijelentjük, hogy e maga nemében megbecsülhetlen munka, melylyel szerző az exegetikai irodalmat megajándékozá s melynek létrejötte évek fáradságtalan, lelkiismeretes kutatásának köszönhető, épen maga a szerző ellen fordítja élet, szerzőnek egyéb állításait, kedvenc eszméjét, hypothézisét melynek érdekében fogott e mű kidolgozásához, megsemmisíti. Nem dolgozott hiába, mert műve által egy „Surenhusius redivivus“ nélkülözhetővé lón — de egyszersmind szerző „Volksbibel“-je is. Szerző ugyanis már 1873-ban „Vorschungen nach einer Volksbibel zur Zeit Jesu und deren Zusam-

menhang mit der Septuaginta-Uebersetzung“ című munkában foglalkozott az új-szövetségben előforduló ó-szövetségi idézetekkel. Ezen idézetek köztudomás szerint éppen nem a héber szövegű ó-szövetségből meríték, hanem nagyobbára a hetvenkéből vették. De Mát. XXVII, 46; Márk. V, 41; Ap. XXVI, 14; XXI, 40; XXII, 2 alapján bizonyos, hogy Jézus úgy mint az apostolok a palaestinaival szólammal éltek, honnan van tehát az, hogy midőn ezek beszédei s tetteiről tétetik jelentés az ó-szövetség oda vágó helyei a hetvenkéből vétettek? Képzeltető-e, hogy a 'ebraidi dialéktó beszélő Jézus szövegét s az apostolok a zsidó nép előtt érvelő bizonyítékait a LXX-ből vették legyen? A „Forschungen“ 28. lapján olvassunk az erre vonatkozó tételt: „Die Septuaginta-Uebersetzung ist die palaestinensische Bibel oder die Bibel im Vulgärdialekt geworden, und daher schreibt sich die Benutzung der LXX im Neuen Testament.“ Azaz: a LXX meghonosult a zsidók között és a görögül nem értők számára egy avatott kéz által fordítottatott le palaestinaival nyelvre. Innen van, hogy az idézetek igen sok helyt a LXX szövegétől is eltérnek, a fordítás ugyanis nem volt szó szerinti. De mivel e két egymástól folyó fordítás igen egyező volt az új-szövetségi írók joggal felhatalmazva érzék magokat mindkettőt felváltva vagy egyszerre is használni. A nehézség abban állott, hogy az ó-szövetségből idézett helyek gyakran legalább szó szerinti sem Mózesnél sem a próphétáknál nem találhatók fel, pedig e helyek bizonyítási ereje éppen abban állott, hogy idézetek; ám de ha az idézet nem hű, bizonyítása elesik. Az új-szövetségi magyarázatban (hermeneutika) rendszerint úgy segített e bajon, hogy Jézussal s az apostolokkal fejből idéztet; azonban világos, hogy az ily idézet sem kellőleg hiteles. Böhl ur a hermeneutikán igazítandó Jób LXX fordításának zárszávaiban említett szüriai biblos nyomait kezdé kutatni s kutatásai eredményeképp egy palaestinaival textus receptus ígérkezett és pedig a hellén LXX befolyása alatt jött létre. Igaz, a veritas Hebraica ez által sem lön megadva az idézeteknek, azonban „Nicht Alles, was in der Uebersetzung vom Grundtext sich entfernt, ist darum auch schon falsch.“ (Citate IX. l.) „Was immer jener textus receptus im Einzelnen versehen haben mochte, das Ganze war brauchbar und hat in der Hand Derer, die diesen Text brauchten, Wunder gewirkt.“ (u. o.) A „Forschungen“ bizonyítják, hogy a LXX a zsidók kezén is forgott sőt mintájára egyéb fordítások is készítettettek — de ennek bebizonyítására szükségtelen volt a roppant tudományos készlet, hisz köztudomású, miszerint már három századdal Jézus előtt léteztek, hábár nem is írásban, tárgumok s ilyenek s Jézus idejében bizonyára használatban voltak míg az ó héber szöveg egyedül az írástudók birtokában volt. Érdekes lett volna, az idézetek hitelessége tekintetéből, ha Böhl ur bebizonyítandá, miszerint csakugyan ezen vagy azon szövegből vétettek az idézetek — a kezünk közt levő könyv ép az ellenkezőt bizonyítja; Böhl ur is számtalanszor az emlékezetre s a bibliai helyeknek az apostolok által való önálló alkalmazására hivatkozik, s így a hermeneutikát nem hogy felsegéllette volna, sőt még nagyobb homálylyal vette körül. Véleményem szerint e homály eloszlik ha az u. n. idézetekkel szemben kiinduló pontul vesszük, hogy Jézus „magyarázza vala minden írásokban a melyek maga felől irattak meg.“ Azaz nem mai értelemben vett idézetekkel van dolgunk, sőt egyáltalában nem idézetekkel, hanem a Krisztus

által megmagyarázott ó-szövetséggel. Az apostolok nem idézik, hanem magyarázzák az ó-szövetséget. A legtöbb messiatikus hely pl. a maga helyén összefüggésben olvasva alig sejtet messiási tartalmat; az apostolok szájában habár a szavak ugyanazok maradnak is, az értelem, nem mondom, megváltozik, de fokozódik, tipikussá válik s a jövőre irányul. Még ma is ép úgy vagyunk mint voltak Krisztus idejében és az előtt is. Ábrahám látta Jézus napját és örvendett mert vette Istennek kijelentését, hogy magvában fognak megáldatni a föld nemzetségei s a vén Symeon szemei látták Izráel üdvét — ők hittek, nekik az ó-szövetség könyvei új-szövetségiéek voltak, valamint általában az első ker. korszakban miután Mózes leplét föllebbenté a Krisztus élete. S magok az evangéliomok, Jézus életének történetei s az egyéb új-szövetségi iratok, vajon egyebek-e mint az u. n. ó-szövetségi könyvek isteni magyarázata, mint az ó-szövetségi thézisek corolláriumai? Böhl ur valódi műérzéki tapintattal boncolja az egyes helyeket s mutatja föl a momentumokat, melyek következtében az ó-szövetségi mondat új-szövetségi üdv kijelentéssé leszen. Ki a szentírással szeret foglalkozni, kit a keresztyén tanok habár történeti szempontból, érdekelnek, örömmel fogja e művet tanulmányozni; könnyed megolvasás, áttekintés nem is férhet e könyvhöz, de ki az itészeti halmazon türelemmel keresztül hatolt, az elé nem egy crux interpretum soha nem sejtett, egészen új világosságban fog állani. Mint szerző előszavában mondja, mindenkinek lehetővé tétetik e kutatások által „die Wurzel der Citate zu verfolgen, nicht blos von ihrem Dasein, sondern auch von ihrem Werden Kenntniss zu nehmen.“ V— XXVIII a „Forschungen“-ben bővebben fejtegetett érvelések összegeztetnek s még néhány újabb észrevétellel támogattnak. Azután az új-szövetségi iratokban előforduló mintegy 275 idézet sorrendben tárgyalatik commentár alakban. Mindenütt előbb az új-szövetségi azután az ó-szövetségi, s végül a LXX állapittatik meg s erre következik a commentar. A jelentések könyvből csupán egy idézet vétetett tárgyalás alá és pedig (zsolt. II, 9) Jel. II, 27 mert az Apocalypsis oly annyira össze van növe az ó-szövetséggel, hogy képtelenség a patmosi látnok tulajdonát Mózes s a próphétákétól külön választani; ez egy külön munkának feladata lehetne, mely egyszersmind a Jelenések könyvének teljes magyarázatát adná. Érdekes a függelékek tartalma is, mely I és II alatt de' Rossi Azarja rabbi, Meor Enajim című művéből merített nézetét adja az idézeteknek az eredeti szöveghez való viszonyát illetőleg, és Zanchius Jeromosnak az apostolok érdekében megkísérlett mentegetéseit a LXX használata miatt. Végre III közli a híres lipcei exegéta Delitzsch Ferencnek, König „Daheim“ című szépirodalmi lapja 1874-diki 27-dik számában megjelent érdekfeszítő cikkét: „Ueber die Palaestinische Volkssprache.“ — Az Emmausba vándorló tanítványok érzése tölt el bennünket s „szívünk gerjedez mi bennünk“ midőn az írásoknak ily magyarázata szól lelkünkhöz.

Rövid irodalmi szemle és könyvészet.

Egyházi rendtartás a dunáninnyi ágost. hitv. evang. kerület számára. A kerület megbizásából kidolgozott javaslatképen kézirat helyett kinyomatva. Pozsony, 1878. Nagy 8r. 160 lap. Ára 80 kr. Itt van az egész kerület egyházi, iskolai és törvénykezési szervezete.

Nagy figyelemre méltó tanulságos munkát; reméljük hogy több hasonló tartalmuakkal együtt nem sokára tüzetesen méltathatjuk. Addig is nagyon jól teszik az illetők, ha közelebről megismerik, s a többek közt ebből is tájékozást és tanulságot szereznek.

A Somogyi Ede által szerkesztett Magyar Lexikonnak már 9-dik füzete is megjelent, s megyen Askalonig. A 6—9 füzetek mellékletei: uralkodói koronák, Európa népességi térképe, a klasszikai ó-kor istenei, pénz nemek. — Ha ily terjedelművé nő a vállalat, akkor nem 4—5, de 15 kötetnél is többre fog terjedni. Azt mondja a szerkesztő, hogy e vállalat „már eddigelé is anyi példányban terjedt el, amennyiben talán egy magyar mű sem.“ Nagy szó a mai időben!

Dr. Zelizy Dániel, Megemlékezés Kátai Gábor felett. Debrecen, 1878. Nagy 8r. 41 l. Lelkes szép emlékbeszéd, melyet szerző a debreceni s biharmegyei orvosok s gyógyszerészek 1878. máj. 25. Debrecenben tartott ülésén olvasott fel.

Szabó Endre, A kézi munka tanítása a népiskolában. Budapest. 1878. 8r. 78 l. 72 kr.

Szűcs Sándor, Magyar alkotmánytan. Miskólc. 1879. Kis 8r. 44 l. Kötve 25 kr.

Tabajdi Lajos Imádság Néhai Gyere Károly felett. Budapest. 1878. 8r. 8 l.

A hozzánk beküldött ez évi iskolai Értesítők közül ezuttal a következőkről tehetünk röviden jelentést:

Debrecen: Akadémiai évkönyv. Összeállította Kovács Sándor igazgató. 8r. 88 l. Kellő részletességgel és érdekesen rajzolja az akadémiai szak egész állapotát. Theologus volt az év végén 117, jurista 120. — A tanítóképezdéről és az elemi iskolákról. Szerk. Józ István. 8r. 40 l. Szerkesztő egy értekezésével: az alkotmánytan tanításáról a népiskolában. A képezdei tanulók száma volt az év végén $40 + 10 + 14 = 73$. — A városi főreáltanodáról. Közli Gelencei Pál igazgató. 8r. Papp József tanár értekezésével: Naprendszerünk képződése. — A tanulók száma öt osztályban összesen 110. — A m. k. gazdasági tanintézet. Domokos Kálmán igazgató. 8r. 22 l.

Sáros Patak: Akadémia és gymnázium. Szerk. Orbán Józ. Kun Pál igazgatók. 8r. 59 l. Bölcsészet hittani hallgató volt 102, jogi 48. A gymnázium 8 osztályában és a progymnáziumban 577. Az iskolai kézi könyvek irodalma, a nyomdászat és a könyvkiadás kitünő virágzásnak örvendenek, anyira, hogy ha az egyházkerület a könyvkereskedési ügyet felkarolja, évenként 5—10,000 frt jövedelemre biztosan lehet számítani, mint maga a jelentést tevő igazgató tanár mondja. Már ez előtt 15—20 évvel a legbiztosabb forrásból ismételve hallottam, hogy Patakon az elemi iskolai kézi könyvek kiadása évenként legalább 3—4000 frt tiszta hasznot biztosít. Nem is szüntem meg itmételve hirdetni és ajánlani ezt Tiszántul az illető körökben. Legközelebb talán csakugyan el is fogadtatott az eszme. Majd meglássuk lesz-e belőle valami. Témedek sok nyomorult tanítói állomásaink vannak. Szép lenne, ha ezek gyámolítására, épen az iskolai kézi könyvek jövedelméből, évenként csak 5—6000 frtot fordíthatnánk is. Hát a Káté és az Utmutatás jövedelme

hová lett már majdnem egy század alatt? A zsoldárkassa példáját követni kell!

Mező Tur. Az itteni derék ref. gymnasium első évi Értesítője is megjelent. Szerk. Bede Lajos igazgató. 8r. 24 l. A tanulók száma a hat osztályban legközelebb 131 volt. Az első cikk az iskola vázlatos de érdekes történetét közli. A 4-dik lapon ezen igen jellemző pont áll a többek közt: „Az egyház régi anyakönyvében anno 1553. a 6-dik lapon ezen jegyzés áll: „a törökök Temesvárt Szolnokot megvévén, a collegiumért sokat szenved a város, de mégis el nem bocsátja, költségével, javaival oltalmazza, úgy anyira, hogy Debrecen városában is szép particula s gymnasium fundáltatván, iskolamestereket innen hordottak esztendőnként.“ Ez egyik igen érdekes példa arra, amit fentebb a Bocskayról szóló cikk folyamán érinték, hogy t. i. a régi jó öregek miként szokták csürni, csavarni, tóldani, földani s költeni a történelmi adatokat. Én ugyan sohasem láttam azt a turi anyakönyvet, amaz adatot is most olvasom legelőször, bár élőlőszóval említve már hallottam; de határozottan merem állítani, hogy ama bejegyzés tartalma nem igaz. Először is megjegyzem, hogy annak az anyakönyvnek nem 1553-ból, hanem vagy kétszáz évvel későbbi időből, azaz a múlt századból valónak kell lenni. Múlt századi a bejegyzés is s az annak tartalmául szolgált botrányos tévedésre az adhatott okot, mert Turi Mátyás turi fi, aki 1566—1568 s hihetően még később is Genfben s Wittenbergben tanult, külföldről haza jövén valóban debreceni iskolarektorrá lett. Láss róla többet is e folyóiratban I. 285. l. s másutt. A jámbor bejegyző távolról sem ösmervén az eredeti adatokat kellő teljességben, így okoskodott: ha egy turi fi, volt debreceni rektor, akkor annak Turról kellett oda mennie, tehát Turon kollégiumnak kellett lenni s ebből következik, hogy Debrecenben ekkor csak partikula volt. Ily okoskodással aztán ki lehet hozni, hogy pl. Laskón, Gyulán, Békésen, Veresmarton, Alvincen, Milotán, Kis Marjában stb. mindenütt kollégium volt, s Debrecen ezekhez képest csak partikula vala. stb. stb. Nincsen abban kétség, hogy Debrecenben, már a XVI-dik század második felében, folytonosan, az akkori fogalmak szerénti főiskola létezett. — Ismétlem, hogy a mi egyháztörténelmi emlékeink mezeje tele van szemettel. Ezeknek elhárítása végett kellenének legelőször is emberek a gátra!

Hódmezővásárhely. Főgymnas. 8r. 491 l. Barkász Károlytól egy értekezés: a mikor kötő szó használatáról. Tanulók száma a 8-osztályban öszv. 216.

Karcag. Gymnas. Szerk. Kovács Imre. Kis 8r. 56 l. Tanulók száma 4 osztályban 68.

H-Szoboszló. Polgári iskolával kapcsolatos gymnasium. Szerk. Szathmáry György. Kis 8r. 18 l. Tanulók száma négy osztályban 45. Ezen intézet nem református többé, s különös, hogy az egyházkerületi schematismusban mégis folyvást szerepel.

Nagykőrös. Főgymnas. Szerk. Ádám Gerzs. 8r. 30 l. Tanulók száma a 8 osztályban 244. — Tanítóképző intézet és népiskolák. Szerk. Magyar Antal. 8r. 23 l. A képezdei tanulók száma 3 osztályban 71.

Kis Kun Halas. Lyceum. Szerk. Csontó Lajos. 8r. 35 l. Bitzó Gyulától: Pár szó a gymn. rajzitanítás érdekében. Tanulók száma a 8 osztályban 111.

*

Gyönk. Gymn. 8r. 20 l. Szerk. Bocsor Lajos. Tanulók száma 4 osztályban 69.

Miskóc. A tiszánineni h. h. egyházkerület fő leánynövelője 8r. 26 l. Szerk. Tóth Pál s tőle van egy értekezés: Az eszme, mely szerint képezzünk. A tanítványok száma 5 osztályban 100.

Szeged. Állami főreáltanoda. Nagy 8r. 45 l. Szerk. Hoffer Endre. Értekezés Farkas Antaltól: A szülékhez tanuló gyermekeik érdekében. Tanulók száma a 8 osztályban 375.

Békesgyula. Polgári fitanoda. Szerk. Pivár János. Nagy 8r. 29 l. Tanulók száma a 4 osztályban 119.

Nagyvárad. Római katolikus népiskolák. Nagy 8r. 60 l. Értekezés Ember Györgytől: Az iskolai szellemről. Tanulók száma a 4 osztályban 244, köztük 12 református: ág. hitv. 1, zsidó 7. Tizenkét református gyermeket, tehát inkább adtak a szülék a római kath. szorosan felekezeti mint a liberal modern községi iskolába. Majd megnő még az ilyenek száma. Nagy-Váradon minden felekezetnek van saját iskolája, csak a 6403 lélekből álló reformátusnak nincs. Ugy mondták, hogy a nagyvárad református urakat is, mindjárt a népiskolai törvény létrejötte után, egyenesen felsőbb körökből izgatták, hogy a ref. felekezeti iskolákat el kell dobnis községiakat állítani helyettök. Így történt ez akkor több tekintélyes központi ref. gyülekezetekben, gondolván az illetők, hogy a vidék önként és tömegesen fogja a példát követni.

Sopron. Lähne-féle nyilvános tan- és nevelő intézet. Két füzet. Nagy 8r. 40 és 58 l. Értekezések: A földrajz tanításának térkép rajzoláson alapuló módszere. A hazaszeretben való nevelésről, Lähne Fr. igazgatótól. Tanulók száma az elemi oszt. 16, a reál és gymn. 61.

Dolinay Gyula, Iskolai és Népkönyvtár cím alatt, félévre 1, egész 2 frt előfizetéssel egy folyóiratot indított meg, amely havonként egyszer, 4-edrében, diszes kiállítással jelenik meg. Főcélja a ponyvairadalom semmivététele lenne. Helyes cél, csak hogy ezt a harcot aligha nem a ponyván kellene kezdeni s folytatni, legalább egy ideig, az által, hogy a ponyvára a létezőknél jobb műveket kell írni. Sokszor a nép írói is úgy vannak mint mi papok, akik prédikálunk a templomba nem járók s az istenkáromlók ellen, azoknak akik templomba hűségesen járnak és nem káromkodnak; azok pedig, akiknek prédikációkra legtöbb szükségök volna, nem is tudnak arról semmit. Fel kellene keresnünk és pedig őszinte részvétellel, a bűnösöket és a szenvedőket mint tette egykor a Megváltó, s mint teszik ma is néhol. Ah de nálunk az aratni való gabona valóban sok; de az arató rendkívül kevés. A nagy gyülekezetekben csak maga az igehirdetés is alig végezhető kellően, s ha a szabadelvű és atyáskodó kormány ezental is folyvást nagyobb-nagyobb mérvben terhel bennünket bureaui-i dolgokkal, akkor aztán nem tudom ki fogja sikerrel hirdetni az ígét mind alkalmas mind alkalmatlan időben.

Einleitung in das Alte Testament von Friedrich Bleek. Vierte Auflage Bearbeitet von J. Wellhausen Prof. d. Theologie. Berlin. Reimer. 662 l. 10 m. 50 pf. Az exeg. theologia egyik igen jeles világhírű műve ez!